



Vladimir Vukašinović

Savremeni tokovi liturgijskog bogoslovlja u Srpskoj Pravoslavnoj Crkvi¹

Sažetak: U svom izlaganju autor će poći od istorijske analize ličnosti i institucija koje su pokretale, usmeravale i razvijale liturgijsko bogoslovlje u SPC tokom nekoliko prethodnih decenija. Zatim će nastojati da ustanovi, opiše i objasni pojavu određenih tema i problema koje su dominirale ovim vremenom kao i odsustvo nekih drugih koje su, pak, obeležavale ostale hrišćanske sredine. Posebna pažnja biće posvećena inostranim teološkim uticajima – kako pravoslavnim tako i drugim hrišćanskim, da bi se time potvrdila dijaloška osnova razvoja savremene srpske liturgijske teologije.

Ključne besede: liturgija, teologija, dijalog, uticaj, razvoj

Summary: *Contemporary Trends in Liturgical Theology of the Serbian Orthodox Church*

In his presentation, the author will follow the historical analysis of personalities and institutions that have initiated, managed and developed liturgical theology in SOC over the last several decades. Then he will seek to establish, describe and explain the occurrence of certain topics and issues that dominated over that time as well as the absence of any other of them which, in turn, marked the rest of the Christian community. A special attention will be paid to the impact of foreign theological influences – both Orthodox and other Christian on modern Serbian liturgical theology confirming dialogical basis of its development.

Key words: *liturgy, theology, dialogue, influence, development*

¹ Citiranje v razpravi je zaradi navajanja številnih bibliografskih podatkov izjemoma v sprotnih opombah.

Prolegomena

Kada je 1983. godine izdavačka ustanova Eparhije šumadijske *Kalenić* objavila prevod knjige Aleksandra Šmemana – *Veliki post*, njen tadašnji arhijerej, a bivši profesor liturgike na Bogoslovskom fakultetu, dr Sava Vuković izveo je nesvakidašnju redaktorsku intervenciju u izdanju ove knjige. Čitavo jedno poglavlje kojim se ona završava, a koje govori o pitanju redovnog pričešćivanja i odnosa pričešća, posta i ispovesti, pod nazivom *Svetinje svetima* nije uneseno, tačnije izbačeno je, iz korica ovog izdanja. Ovo bi bio i ostao tek jedan u nizu primera groteskne i neuspelje teološke cenzure da on u stvari ne predstavlja događaj od velikog simboličkog značaja za razvoj liturgijskog života i bogoslovlja u Srpskoj Pravoslavnoj Crkvi. Njime, u stvari, započinje promena teoloških paradigmi i suštinsko preusmeravanje tokova liturgijskog života, kraj jedne i početak druge epohe. Taj bi se početak, u skladu sa rečenim, simbolički mogao tražiti u unošenju navedenog poglavlja u novo izdanje ove knjige koje je objavila Izdavačka kuća Sveti Simeon Mirotčivi iz Vrnjačke Banje, 1999. godine, ali on, kako ćemo pokazati u ovom izlaganju počinje mnogo ranije od toga.

1. Status quaestionis

Da bismo razumeli savremeno stanje u liturgijskom životu i liturgičkoj nauci SPC neophodno je da se pre toga osvrnemo na njihov istorijski razvoj. Ovoga puta istorijska istraživanja svešćemo u okvire XX i XXI veka. Treba znati da je slična problematika bila predmetom bogoslovske analize i u drugim Pomesnim Pravoslavnim Crkvama. Pokušaj opšteg pregleda istorije pravoslavne liturgičke nauke od XIV do kraja XX veka, sa najvećim osvrtom na situaciju u Rusiji, dao je Mihail Želtov u svom radu *Pregled istorije pravoslavne liturgičke nauke do kraja XX veka*.² O liturgičkoj nauci, liturgijskom životu i bogoslovlju Rumunske Pravoslavne Crkve pisao je Lavrentije Streza, sa saradnicima, u okviru opšteg pregleda razvoja rumunske teologije u XX i XXI veku pod naslovom – *Studije u liturgijskom bogoslovlju u Rumunskoj Crkvi u XX veku*.³ Situaciju u Grčkoj

² M. Želtov, *Obzor istorii pravoslavnoï liturgičeskoï nauki do konca XX veka*, <http://www.bogoslov.ru/text/1883125.html>. (Pristupljeno 22. 9. 2014.)

³ *Studies in Liturgical Theology in the Romanian Church in the 20th Century*, Orthodox Theology in the 20th Century and Early 21st Century – A Romanian Orthodox

istraživao je Stefan Aleksopoulos. On je o tome objavio dva rada – *Savremena grčka liturgijska nauka: Odabrana bibliografija (2000–2009)*⁴ i *Stanje razvoja liturgijskih studija i liturgičkog istraživanja u savremenoj Grčkoj*.⁵ Značajan doprinos razumevanju liturgijske problematike u savremenoj Grčkoj prvenstveno na planu liturgijske obnove pružio je Pavle Kumarijanos svojim radom *Liturgijski preporod u Grčkoj Crkvi danas: neizvesni pokušaji liturgijske reforme*.⁶

Sličan pokušaj analize savremenog liturgijskog pokreta na prostoru Srpske Pravoslavne Crkve dala je Nina Glibetić u radu *Pokret liturgijske obnove u savremenoj Srbiji*.⁷

Perspective, Bucuresti 2013.

⁴ S. Alexopoulos, *Modern Greek Liturgical Scholarship: A Selective Bibliography (2000–2009)*, Τοζότης; Studies for Stefano Parenti, ured. D. Galadza, N. Glibetić and G. Radle, Ἀνάλεκτα Κρυπτοφέρρης 9 (Grottaferrata 2010), 19–47.

⁵ S. Alexopoulos, *The State of Liturgical Studies and Liturgical Research in Greece Today*, Inquiries into Eastern Christian Worship: Selected Papers of the Second International Congress of the Society of Oriental Liturgies, ured. B. J. Groen, S. H. Teeple, S. Alexopoulos, Rome, 17–21 September 2008. Eastern Christian Studies, Vol. 12 (Leuven: Peeters Publishers, 2012), 375–392.

⁶ P. Koumarios, *Liturgical »rebirth« in the church of Greece today: a doubtful effort of liturgical reform*, Il bollettino della Badia greca di Grottaferrata: eco delle chiese di rito bizantino. – 4 (2007), 119–144. <http://sergeyvgolovanov.narod.ru/articles/koumariosrebirth.pdf>. (Pristupljeno 22. 9. 2014.) Nije na odmet pomenuti jedan karakterističan proces koji se odigrao sa tadašnjim arhiepiskopom atinskim Hristodulom (1939–2008). Kada je Arhiepiskop pokušao da promovise liturgijsku obnovu na svim nivoima crkvenog života na njega se sručila čitava kiša kontraargumenata koji najvećim delom nisu bili zasnovani na bilo kakvom ozbiljnom naučnom istraživanju, nego su se, bez obzira na pobožnu retoriku koja ih je pratila, svodili na nivo demagoških dosetki. To je zajednička sudbina svih promotera liturgijske obnove bez obzira na njihovu konfesionalnu pripadnost. Ono što je doživljavao A. Bugnini u Rimu tokom i nakon 2. vatikanskog koncila ne samo od teologa oponejata nego i od običnog vernog naroda doživljavali su i drugi u drugim vremenima i na drugim mestima. (A. Bugnini, *The Reform of the Liturgy: 1948–1975*, The Liturgical Press, 1990.)

⁷ N. Glibetić, *Liturgical Renewal Movement in Contemporary Serbia*, Inquiries Into Eastern Christian Worship: Selected Papers of the Second International Congress of the Society of Oriental Liturgy Rome, 17–21 September 2008, Ed. by B. Groen, et al, Leuven-Paris-Walpole, Ma, 2012, 393–415. U ovom radu N. Glibetić je navela da usled *aktuelnosti problematike* u Srbiji *nema knjiga i akademskih studija* o liturgijskoj obnovi (*Ibid*, 394). Koliko je to tačno, zainteresovani čitalac može saznati kako iz naše knjige o liturgijskoj obnovi objavljene na srpskom, ruskom i engleskom jeziku: V. Vukašinić, *Liturgijska obnova u XX veku. Istorijat i bogoslovske*

Naučni projekat *Instituta za teološka istraživanja*, koji postoji u okviru Bogoslovskog fakulteta: *Srpska teologija u dvadesetom veku*, započet 2007. godine (u okviru kojeg je do sada izašlo petnaest tomova saopštenja i referata sa naučnih skupova) predstavlja nezaobilazno polazište ovakvih istraživanja. Zahvaljujući ovom projektu došlo je do prve ozbiljnije sinteze⁸ razvoja srpske liturgike: *Mesto i uloga liturgike u razvoju srpske bogoslovske misli XX veka – istraživački rezultati i perspektive*. Nju je napisao Srboljub Ubiparipović rezimirajući svoje prethodne istraživačke rezultate u ovom projektu. Njima je dodao i kratak pregled istorijskog razvoja liturgike u srpskim bogoslovskim školama od XVIII do XX veka, s posebnim osvrtom na Karlovačku i Beogradsku bogosloviju i Bogoslovski fakultet.⁹ U ovom radu Ubiparipović noseće ličnosti u razvoju liturgičke nauke deli u dve grupe – u prvoj su profesori liturgike u naučno-prosvetnim institucijama a u drugoj klirici – episkopi i prezviteri koji su iskazi-

ideje liturgijskog pokreta u Rimokatoličkoj crkvi i njihov uzajamni odnos s liturgijskim životom Pravoslavne crkve, Beograd-Novı Sad-Vršac 2001; Isti, *Литургическое возрождение в XX веке: История и богословские идеи литургического движения в Католической Церкви и их взаимоотношение с литургической жизнью Православной Церкви*, Moskva 2005; Isti, *Liturgical Renewal in the 20th Century: The History and Theological Ideas of the Liturgical Movement in the Roman Catholic Church and its Mutual Relation to the Liturgical Life Of The Orthodox Church*, Eastern Christian Publications, Fairfax, VA, www.ecpubs.com, ISBN: 1-892278-95-2, tako i iz više studija koje smo na tu temu objavili pre nego što je navedena studija napisana.

⁸ Što se srpskih teologa tiče stanjem u liturgičkoj nauci bavili su se, na jedan pregledni način, bez ulaženja u detalje i analizu istih davne 1906. godine Ilija Ivačković i Petar Markičević. (I. Ivačković i P. Markičević, *Srpska bogoslovska književnost u god. 1904. i 1905.*, Glasnik Pravoslavne Crkve u Kraljevini Srbiji, Beograd 1906, 84–100.)

⁹ S. Ubiparipović, *Mesto i uloga liturgike u razvoju srpske bogoslovske misli XX veka – istraživački rezultati i perspektive*, Srpska teologija u dvadesetom veku: Istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 9, 2011, 54–64. Ovdje želimo da napomenemo da ćemo u radu koristiti sintagmu Bogoslovski fakultet pošto je ona svojevrsni zajednički imenitelj svih naziva koja je ova institucija imala u svojoj istoriji. Nakon osnivanja Beogradskog univerziteta 1905. godine, zbog teških okolnosti u kojima se tada nalazila SPC i rata koji je ubrzo usledio, Bogoslovski fakultet nije odmah mogao početi sa radom. To će se desiti 1920. godine kada će u sastavu BU biti osnovan i Pravoslavni bogoslovski fakultet. 1952. godine odlukom komunističkih vlasti ovaj fakultet je uklonjen iz sastava Univerziteta i o njemu se od tada starala SPC. Fakultet je u tom periodu nosio naziv Bogoslovski fakultet SPC. Kada je 2004. godine fakultet ponovo zauzeo svoje mesto na Univerzitetu uzeo je i svoje prvobitno ime – Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu.

vali naučni interes za oblast liturgike.¹⁰ Njihova interesovanja kretala su se više u istorijsko-arheološkoj i obredoslovnoj sferi dok je liturgijsko-bogoslovski pristup bio manje zastupljen.¹¹

Mi ćemo u ovom radu savremene tokove liturgijskog bogoslovlja u SPC posmatrati i analizirati u četiri tematske celine. Prva obuhvata liturgijske pregoce, nosioce razvoja liturgike i liturgijskog bogoslovlja profesore Bogoslovske fakulteta i predstavnike crkvene jerarhije. Druga će na primerima liturgijskog prevodilaštva – kako samih bogoslužbenih knjiga tako i radova iz oblasti liturgike nastojati da pokaže kretanja, razvoj i promene liturgijskog dela i duha. Treća obuhvata, u ovakvim istraživanjima, nezaobilazna područja liturgijskih polemika. Na samom kraju, u četvrtoj celini, bavićemo se sadašnjim stanjem liturgike i liturgijske teologije na Bogoslovskom fakultetu. Sve to zajedno treba da pokaže kakavi su bili teorijski i praktični tokovi kretanja i razvoja liturgijskog života i njegovog promišljanja u SPC tokom prošlog i u prvoj deceniji ovog veka.

2. Liturgijski pregoaci: profesori, episkopi, klirici

Razvoj liturgijskog bogoslovlja u nekoj sredini najbolje se da pratiti na osnovu analize crkvenog i naučnog rada reprezentativnih predstavnika određene epohe. Istorija ljudi, njihovih života i njihovog dela, i načina na koji se liturgijski život pojavljivao kroz njih, nadahnjivao ih i formirao, predstavlja pravo polazište za razumevanje samog tog života i njegovih kretanja. Mi ćemo ovde tu istoriju prikazati podeljenu u tri osnovne grupe. Prvoj ćemo pribrojati profesore bogoslovske fakulteta, drugoj crkvenu visoku jerarhiju a trećoj one koji nisu formalno pripadali prvim dvema grupama ali su sa njihovim predstavnicima delili podjednako oduševljenje za liturgijski život. Podrazumeva se da neke od ličnosti o kojim ćemo pisati pripadaju ne samo jednoj grupi (pojedini Episkopi Crkve Božije ujedno su bili ili još uvek jesu profesori na Bogoslovskom fakultetu) ali smo ih zbog lakše preglednosti problematike kojom se bavimo ovako rasporedili. Takođe napominjemo da ćemo o pojedinim ličnostima i njihovom doprinosu opširnije pisati u narednim poglavljima koja se neposrednije tiču širih aspekata njihove naučne i

¹⁰ S. Ubiparić, *n. d.*, 61.

¹¹ S. Ubiparić, *n. d.*, 62.

crkvene aktivnosti. Bogoslovski fakultet odigrao je presudnu ulogu u razvoju liturgijskog bogoslovlja u SPC. U tome su značajnu ulogu imali profesori koji su na njemu predavali liturgiku: Lazar Mirković, Sava Vuković i Pribislav Simić kao i Nedeljko Grgurević koji je bio profesor liturgike na Teološkom Fakultetu Sveti Sava u Libertivilu, SAD. Ovome su, takođe, doprineli i profesori drugih predmeta koji su se u svojim istraživanjima doticali liturgičke problematike poput Justina Popovića, Radoslava Grujića, kao i profesora na drugim Teološkim fakultetima koji su imali duhovne veze sa beogradskim Bogoslovskim fakultetom kao što je bio Kiprijan Kern.

Najpoznatiji profesor liturgike na Bogoslovskom fakultetu bio je, bez svake sumnje, protojerej-stavrofor dr **Lazar Mirković** (1885–1968). Tu svoju slavu duguje na prvom mestu trotomnoj *Liturgiji* koja je decenijama služila kao udžbenik i priručna knjiga ne samo na Bogoslovskom fakultetu i Bogoslovijama SPC nego i u drugim naučnim sredinama koje su pokazivale interesovanje za liturgičku problematiku. Ovaj Mirkovićev udžbenik, koji je, kao što je poznato redigovani i prošireni prevod udžbenika profesora fakulteta u Černovcima Vasilija Mitrofanovića i Teodora Tarnavskog,¹² je u vremenu kada je nastao predstavljao značajno delo. Vreme ga je, međutim, pregazilo i on je od knjige koja doprinosi razvoju liturgijske svesti i bogoslužbene prakse uskoro postao jedna od osnovnih prepreka njihovog razvoja, iz naizgled apsurdnog razloga – velike popularnosti koju je imao. Kada se one ocenjuju iz današnje perspektive jasno se vidi da se njihov sadržaj nalazi u raskoraku sa predanjskim liturgijskim bogoslovljem.¹³ Međutim, da bi vrednovanje naučnog rada Lazara Mirkovića bilo objektivno on mora biti sagledan u kontekstu svoga vremena i svega što je posredno ili neposredno uticalo na njegov razvoj.¹⁴ Mirković je bio na neki način teološki zatočen u *eposi u kojoj je nastalo njegovo bogoslovlje*¹⁵ i zavisio je od liturgijske svesti i prakse, koja je odlikovala na prvom mestu prostor nekadašnje Karlovačke mitropolije, sa svim izmenama i specifičnim razvojem koji je tamo po-

¹² N. Milošević, *Protojerej Lazar Mirković kao liturgičar*, Srpska teologija u dvadesetom veku: Istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 1, 2007, 33.

¹³ N. Milošević, *n. d.*, 34.

¹⁴ V. Vukašinić, *Lazar Mirković kao istoričar umetnosti*, Srpska teologija u dvadesetom veku – Istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 1, 2007, 146.

¹⁵ N. Milošević, *Protojerej Lazar Mirković kao liturgičar*, 32.

stojao. Stil pisanja Lazara Mirkovića bio je kritikovan ne samo od strane kasnijih generacija koje su ga opisale kao: »... uobičajenu besedničku retoriku sa prenatraženim moralističkim tonovima,«¹⁶ nego i od njegovih savremenika koji su govorili da je stil kojim su pisane *Liturgike*: »... nešto nategnut.«¹⁷ On je, misle neki autori, ozbiljniji doprinos pružio *Heortologijom*.¹⁸ Nama se, međutim, čini da ova knjiga ozbiljno pati od neadekvatnog organizovanja građe koju sadrži.¹⁹ Bez svake sumnje je da je ona, kao *jedina* knjiga ove tematike tokom dugog niza godina, odigrala veliku ulogu u formiranju mnogih naraštaja naših studenata. Ali ona ipak nije nezamenljiv priručnik za liturgiku,²⁰ iako, složićemo se, i takva kakva je, omogućuje autentično doživljavanje i razumevanje Crkvenih Praznika.²¹ Lazara Mirkovića je odlikovalo, a to se nastavilo i sa njegovim naslednikom na katedri Pribislavom Simićem, pojačano interesovanje za teme iz hrišćanske arheologije i crkvene umetnosti. Takvo Mirkovićevo prelaženje u druge, iako slične i srodne, naučne oblasti, primećeno je, nije uvek *ispadalo srećno*.²² Međutim, ono što ostaje njegov nesumnjivi doprinos razvoju *teologije* crkvene umetnosti jeste uverenje da je ona, u stvari, specifičan jezik bogoslovlja podjednako vredan i dragocen bogoslovski izvor kao bilo koji drugi teološki iskaz, te da zaslužuje našu ozbiljnu pažnju i analizu. Što se *istorije* crkvene umetnosti tiče, njegovo delo odigralo je odlučujuću ulogu u prevazilaženju ćorsokaka u koji je tadašnja nauka, ideološki koncipirana, pretela da je odvede. Iako se u to vreme na teologiju gledalo kao na nevažnu naučnu granu, Mirković je svojim de-

¹⁶ N. Milošević, *n. d.*, 35.

¹⁷ V. Čajkanović, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, I, Beograd 1921, 259.

¹⁸ N. Milošević, *n. d.*, 35.

¹⁹ Mirković je ovu knjigu sastavljao iz različitih inostranih heortoloških priručnika i studija ali, pri tome, nije uložio dovoljan trud da taj materijal preradi i sintetizuje nego ga je donosio u nizu, »lepeći« jednu celinu za drugu, uz neizbežna ponavljanja i otežano usvajanje gradiva od strane studenata. Njegov način rada bi se, savremenom, pomalo lakonski intoniranom, terminologijom, dao nazvati: *nerazvijeni cut and paste sistem*.

²⁰ V. Vukašinić, *n. d.*, 147.

²¹ N. Milošević, *(H)eortološka perspektiva Svete Evharistije*, Srpska teologija u dvadesetom veku: Istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 5, 2010, 144.

²² V. Đurić, *Lazar Mirković kao istoričar umetnosti*, u: Mirković, L. Ikonografske studije, prir. V. Đurić, Novi Sad 1974, 13.

lom pokazao da je bogoslovlje osnovica na kojoj se može graditi čvrsta i pouzdana istorija srednjevekovne i svake druge crkvene umetnosti.²³

Jedna od najmarkantnijih ličnosti u istoriji srpske liturgičke nauke i liturgijskog života svakako je episkop²⁴ dr **Sava Vuković**, (1930–2001) koji je predavao liturgiku na Bogoslovskom fakultetu od 1961. do 1967. godine.²⁵ On je jedan od šestorice doktora liturgike koji su na Bogoslovskom fakultetu doktorirali u periodu od 1936. do 2014.²⁶ Vladika Sava je, s jedne strane smatran i veličan kao jedno od najznačajnijih imena srpske liturgičke nauke dok mu je, s druge, to osporavano zbog iste stvari – njegovog karakterističnog pristupa liturgijskoj praksi i teologiji. Treba jasno reći da izvan svake diskusije ostaju njegova lična pobožnost, liturgijska kultura i doprinos koji je imao u poduhvatu prevođenja bogoslužbenih knjiga. Njegovi potezi koji: »... nisu bili u skladu sa onim što je u praksi već bilo prepoznavano i doživljavano kao obnova liturgijskog života vernog naroda u našoj Crkvi« i koji su ponekad umeli da budu veoma radikalni i teološki neutemeljeni – te samim tim s pravom kritikovani, ne tako davno su, u dobroj meri tačno, prepoznati i kao nastojanja da se spreče zloupotrebe u liturgijskom životu Crkve do kojih ponekad dolazi.²⁷

Protođakon dr **Pribislav Simić** (1935) predavao je liturgiku na Bogoslovskom fakultetu čitavih dvadeset i šest godina – od 1975. do 2001. godine. Objavio je više knjiga i naučnih radova o kojima je iscrpno pisao S. Ubiparipović.²⁸ Simićevo bavljenje starim srpskim rukopisima,

²³ V. Đurić, *navedno delo*, 14; V. Vukašinović, *n. d.*, 149.

²⁴ Vladika Sava je za vikara moravičkog izabran 1959. a hirotonisan 1951. godine. 1967. izabran je za Episkopa istočnoameričkog i kanadskog a 1977. za Episkopa šumadijskog.

²⁵ N. Milošević, *Episkop dr Sava Vuković kao liturgičar*, Srpska teologija u dvadesetom veku: Istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 2, 2007, 129.

²⁶ Do sada se mislilo i u literaturi navodilo da nije sačuvan ni jedan primerak njegove doktorske disertacije *Tipik arbiepiskopa Nikodima*. (N. Milošević, *n. d.*, 131–2.) Stvari, međutim, ne stoje tako, pošto danas imamo primerak ove teze. (Zahvaljujem se Episkopu Topličkom Arseniju na pomoći koju mi je ukazao prilikom nabavljanja disertacije Save Vukovića.)

²⁷ N. Milošević, *n. d.*, 129–133.

²⁸ S. Ubiparipović, *Protođakon Pribislav Simić – profesor liturgike sa bričanskom arheologijom i crkvenom umetnošću na Pravoslavnom bogoslovskom fakultetu*, Srpska teologija u dvadesetom veku: Istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 1, 2007, 38–52.

istorijskim razvojem bogoslužnja, svetotajinskom teologijom i drugim aspektima liturgičke nauke (na žalost otežavano ogromnim obavezama koje je imao prilikom izgradnje nove zgrade Bogoslovskog fakulteta) otvorilo je nove naučne horizonte i usmerilo razvoj srpske naučne misli.

Protojerej-stavrofor dr **Nedeljko Grgurević** (1934–2009) bio je, poput Pribislava Simića, na početku svoje akademske karijere suplent u Prizrenskoj pa Beogradskoj bogosloviji²⁹ da bi potom istu nastavio kao profesor liturgike u Libertivilu, SAD, na tamošnjem Teološkom fakultetu SPC – Sveti Sava. Njegova karijera nije bila isključivo akademska – dobar deo svoga vremena posvetio je crkvenim zaduženjima, pokazujući da, kako je tačno primećeno, akademska karijera u Crkvi uvek treba da bude usmerena ka liturgijsko-bogoslovskom izgrađivanju Tela Hristovog. Bogoslovski opus mu nije bio obiman, niti su mu rezultati zauzeli neko značajnije mesto u savremenoj srpskoj teologiji. Međutim, njegov značaj ostaje neupitan, zbog toga što je bio prvi *savremeni srpski liturgičar* koji se u svom radu opredelio za liturgičko bogoslovski pristup.³⁰ On, međutim, nije prvi u SPC otvorio pitanje neophodnosti upravo ovakvog pristupa liturgici.

Jedna od najznačajnijih ličnosti koja je doprinela razvoju liturgijskog bogoslovlja među Srbima, i svakako jedan od pionira ovog procesa bio je arhimandrit dr **Kiprijan Kern** (1899–1960). Otac Kiprijan, Rus poreklom, duhovno je stasavao i intelektualno se formirao u srpskoj sredini. Završio je Bogoslovski fakultet u Beogradu 1925. godine i iste godine počeo da predaje u Bogosloviji u Bitolju. Svoju naučnu i nastavničku karijeru nastavio je 1936. godine na Akademiji Svetog Sergija u Parizu na kojoj je sve do smrti predavao više predmeta, uključujući liturgiku. Kerna je, treba istaći, kao i većinu drugih ličnosti kojima se bavimo u ovom radu odlikovala velika ljubav prema bogoslužnju i lično molitveno iskustvo³¹ koje se pokazalo kao jedan od centralnih izvora inspiracije za bavljenje ovom problematikom. Kiprijan Kern je još 1927. godine u

²⁹ S. Ubiparipović, *Protojerej-stavrofor dr Nedeljko Grgurević kao liturgičar*, Srpska teologija u dvadesetom veku: Istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 2, 2007, 135.

³⁰ S. Ubiparipović, *n. d.*, 136–140.

³¹ S. Ubiparipović, *Doprinos arhimandrita dr Kiprijana Kerna (1899–1960) kao liturgičara srpskoj teologiji 20. veka*, Srpska teologija u dvadesetom veku: Istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 3, 2008, 57.

svom tekstu *Liturgiĉko bogoslovlje*³² ukazao na ograniĉenost ritualistiĉkog i arheološkog pristupa liturgijskom životu i zahtevao njegovo produbljivanje, razumevanje i tumaĉenje.³³ On tamo, izmeĊu ostalog, piše o *jedinstvu* uĉenja, odnosno, vere Crkve, njenog etosa i njihovog liturgijskog izraza koje se na žalost ne pokazuje kao takvo u crkvenoj svakodnevicu. Takvo, objedinjeno, doživljavanje i shvatanje dogmatike, etike i liturgike – što moŹe proizaći samo iz odreĊenog *naĉina njihovog predavanja u bogoslovskim školama*, moŹe da obezbedi obnovu i preporod crkvenog života i vrati njenom bogosluŹbenom životu nekadašnji sjaj, lepotu i znaĉenje.³⁴ Ovakvim pristupom Kiprijan Kern se pokazao kao *pionir bogoslovskog pristupa liturgijskom životu* u srpskoj sredini.³⁵ Nije na odmet reći da su na njegovu inicijativu 1953. godine na Institutu Svetog Sergija u Parizu zapoĉele meĊukonfesionalne *Liturgijske konferencije* koje su bile prostor kreativnog susretanja i dijaloga teologa Istoka i Zapada. Za nas je ovde vaŹno da ukaŹemo na znaĉaj Kernove knjige *Evharistija* koja je u Parizu objavljena 1947. godine. Ona predstavlja do tada neviĊenu sintezu autentiĉnog bogoslovlja pravoslavnog istoka i novijih rezultata nauĉnog pregnuća zapadnih teologa, u najvećem delu rimokatolika, bez pravljenja konfesionalnih razlika u njihovoj upotrebi.³⁶ Zanimljivo je istaći da će tim putem ići i njegov uĉenik Aleksandar Źmeman koji će u svojoj disertaciji *Uvod u liturgijsko bogoslovlje* odbranjenom 1959. godine u Parizu takoĊe koristiti isti metod.³⁷

Pojedini teolozi u srpskoj sredini su takoĊe u prošlom stoleću usvojili ovaj metod meĊukonfesionalne upotrebe razliĉitih autora i njihovih teologija.³⁸ On se moŹe pratiti u radovima više profesora liturgike na PBF.

³² K. Kern, *Liturgiĉko bogoslovlje*, Pregled Crkve Eparhije niške, god. 8, br. 4–5, Niš 1927.

³³ S. Ubiparipović, *n. d.*, 59.

³⁴ K. Kern, *n. d.*, 118–124.

³⁵ S. Ubiparipović, *n. d.*, 57.

³⁶ S. Ubiparipović, *n. d.*, 62.

³⁷ On tamo navodi Gvardinija, Kabrola, Kenkera, Rusoa, Bujea, Kongara, Batifola, Baumštarka, Bota, Kazela i druge autore (V. Vukašinović, *Liturgijska obnova u XX veku*, 115.)

³⁸ Ovakvo interesovanje za liturgijsku obnovu i savremenu zapadnu teologiju delio je i jedan broj grĉkih teologa. To ne vaŹi samo za savremene bogoslove nego i za njihove prethodnike meĊu kojima se izdvajaju Panajotis Trembelas (1886–1977) i Jovan Fundulis (1927–2007). Trembelas je delio interesovanje za liturgijski pokret Zapada i njegove rezultate i za njega je Aleksopoulos napisao da je drŹao um otvore-

Kao takav javljao se u udžbenicima³⁹ koje su oni pisali, radovima koje su objavljivali⁴⁰ ali i njihovim tezama.⁴¹

Ako smo za arhimandrita Kiprijana Kerna rekli da je bio pionir liturgijskog bogoslovlja onda za jednog drugog arhimandrita, dr **Petronija Trbojevića** (1876–1933) možemo s pravom reći da je on bio *pionir liturgijske obnove*⁴² kod Srba. Trbojević je definitivno bio upoznat sa tadašnjim aktuelnim bogoslovskim kretanjima u Rimokatoličkoj Crkvi posebno na celom zapadnom hrišćanstvu uopšte. Vreme u kome je živeo otac Petronije predstavlja period nastanka i formiranja liturgijskog pokreta na Zapadu.⁴³ Ukoliko se pažljivo prouče osnovne teze njegovog liturgij-

nim gledajući i zapadno i istočno. (S. Alexopoulos, *n. d.*, 381.) Slavni grčki liturgičar Jovan Fundulis je pišući odgovore na liturgijske nedoumice u pastirskim glasilima Grčke Crkve, među ostalim izvorima i literaturom, koristio i liturgičare: Mateosa, Aranca, Tafta i Janerasa. (S. Alexopoulos, *n. d.*, 381.)

³⁹ L. Mirković, *Heortologija*, Beograd 1961. Videti više u: N. Milošević, *Protojerej Lazar Mirković kao liturgičar*, 35.

⁴⁰ P. Simić, *Teološki značaj bogoslužjenja*, Pravoslavna misao 10 (1967), 1/2, 82–88. U ovom radu Simić koristi dela Kiprijana Vagađinija (1999) Karla Ranera (1984) i Herberta Forgrimlera (2014).

⁴¹ Ovde je reč o magistarskoj tezi V. Vukašinića – *Liturgijska obnova u XX veku. Istorijat i bogoslovske ideje liturgijskog pokreta u Rimokatoličkoj crkvi i njihov uzajamni odnos s liturgijskim životom Pravoslavne crkve*, Beograd – Novi Sad – Vršac 2001. Knjiga je nakon toga prevedena na ruski – *Литургическое возрождение в XX веке: История и богословские идеи литургического движения в Католической Церкви и их взаимоотношение с литургической жизнью Православной Церкви*, Moskva 2005, i engleski jezik: *Liturgical Renewal in the 20th Century: The History and Theological Ideas of the Liturgical Movement in the Roman Catholic Church and its Mutual Relation to the Liturgical Life Of The Orthodox Church*, Eastern Christian Publications, Fairfax, VA, www.ecpubs.com, ISBN: 1-892278-95-2. U njoj autor navodi čitav niz teologa drugih konfesija: L. Beauduin, A. Adam, H. U. von Balthasar, A. Baumstark, B. Botte, L. Bouyer, O. Casel, J. Danielou, G. Dix, C. Folsom, R. Guardini, P. Gueranger, I. Herwegen, J. Jungmann, A. Kavanagh, E. J. Kilmartin, Th. Klauser, E. B. Koenker, H. Küng, T. Mathews, E. Mazza, P. McPartlan, A. Nichols, A. Nocent, K. Rahner, O. Rousseau, H. J. Schulz, R. Taft, C. Vaggagini, V. de Waal, J. F. White i drugi.

⁴² O njemu smo više puta pisali: V. Vukašinić, *Preteča liturgijske obnove: dr Petronije Trbojević, arhimandrit šišatovački*, Bogoslovlje 1 (2002); V. Vukašinić, *Liturgijsko bogoslovlje Petronija Trbojevića*, Srpska teologija u dvadesetom veku – istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 3, 2008, 41–47; V. Vukašinić, *Još jedan osvrt na teologiju Petronija Trbojevića*, Srpska teologija u dvadesetom veku – istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 10, 2011, 262–269.

⁴³ O tome videti opširnije u: V. Vukašinić, *Liturgijska obnova u XX veku*, 39–60.

skog bogoslovlja – a one su skoro u potpunosti usmerene na omogućavanje *delatnog učešća vernih u bogoslužjenju*,⁴⁴ što je ideja vodilja liturgijskog pokreta, videće se Petronijeva velika sličnost ovom fenomenu. Pogledajmo to na konkretnim fenomenima. Pišući o liturgijskim problemima svoga doba on beleži: »Sveštenika vernik *niti* pravo *vidi* niti pravo *čuje*. Vernik *ne razume* šta sveštenik *govori*, a pogotovo *ne može da uhvati vezu između onoga što sveštenik kaže i onoga što pojac 'odgovara'*... (podvukao V. V.)«. ⁴⁵ Ovo je dragocen tekst oca Petronija jer se u njemu, u nekoliko rečenica, nabraja veliki broj tema liturgijske obnove: problem visokog ikonostasa i zatvaranja carskih dveri, što sprečava vizuelno učestvovanje u bogoslužjenju; pitanje (nerazumljivog) bogoslužbenog jezika; pitanje čitanja molitava Evharistije u sebi, što sluhu, odnosno umu, ostavlja samo doksološke završetke i odgovore pojaca koji obično nemaju neku jaču unutrašnju vezu. Zbog toga se otac Petronije zalagao za prevođenje liturgijskog teksta na govorni jezik, njegovo odgovarajuće proiznošenje i upoznavanje vernih sa njegovim sadržajem.⁴⁶ Bogoslovlje oca Petronija Trbojevića pisano je u teška vremena za srpsku teologiju, pomalo naivnim, omilitičkim a ne naučnim stilom, sa mnoštvom sentimentalnih izleta i anahronizama. Ipak ono ima određene vrednosti. Možda najznačajnija od svih njih je njegova spremnost da kulturnom životu Crkve pristupi na istorijski način, što je doprinelo formiranju svesti o njegovoj razvojnoj prirodi i unutrašnjem dinamizmu kao i mogućnostima budućeg razvoja kao izraza živoga života Crkve Božije koje iz toga proizlaze.

Značajan doprinos razvoju liturgičke misli među Srbima pružio je i protoprezviter-stavrofor dr **Radoslav Grujić** (1878–1955), takođe profesor Bogoslovskog fakulteta, koji je, iako po primarnoj vokaciji nije bio liturgičar, ostavio dobar broj važnih priloga iz ove oblasti,⁴⁷ uglavnom iz istorijsko-arheološke i ritualističke sfere.⁴⁸

⁴⁴ P. Trbojević, *O reformama crkvenim II*, Sremska Mitrovica 1932, 19.

⁴⁵ P. Trbojević, *n. d.*, 11.

⁴⁶ P. Trbojević, *n. d.*, 31.

⁴⁷ S. Ubiparipović, *Liturgički prilozi protoprezvitera-stavrofora dr Radoslava Grujića srpskoj teologiji u 20. veku*, Srpska teologija u dvadesetom veku: Istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 6, 2010, 27.

⁴⁸ S. Ubiparipović, *n. d.*, 28.

Promoter osnovnih ideja liturgijskog preporoda i predhoditelj nadolazeće liturgijske obnove⁴⁹ bio je i protoprezviter **Božidar Mijač** (1910–2000). Ovaj parohijski sveštenik, autor nekoliko knjiga i više studija, zalagao se za pažljivu i postupnu liturgijsku obnovu u sferama bogoslužbenog jezika, besedništva (govoreći o svetotajinskoj prirodi liturgijske propovedi koju treba vraćati na njeno organsko mesto – nakon čitanja Jevanđelja) i aktivnog učestvovanja u liturgijskom životu putem obnavljanja prakse redovnog pričešćivanja. Njegov primer, koji nije usamljen, pokazuje nam da nisu samo profesori i episkopi bili nosioci liturgijskog preporoda nego i parohijsko sveštenstvo.⁵⁰

Preporodu liturgijskog života SPC doprineli su i mnogi njeni episkopi koji su u svojim eparhijama radili na obnavljanju predanjskog razumevanja Liturgije i njenog odnosa sa Svetim tajnama (pogotovu Krštenjem, Brakom i Pokajanjem), liturgijskoj katihizaciji vernih, dodatnom obrazovanju sveštenstva, obnavljanju monaškog života, pokretanju bogate izdavačke delatnosti i drugih vidova medijskog prisustva Crkve. Oni su najvećim delom, mada ne svi, predavali ili predaju na Bogoslovskom fakultetu, što još jednom potvrđuje vezu ove škole i razvoja liturgijske teologije i prakse u Srbiji. Među njima treba spomenuti Amfilohija Radovića (1938) Mitropolita crnogorsko-primorskog, bivšeg Episkopa banatskog (1985–1991), Irineja Bulovića (1947), Episkopa bačkog (1990), Atanasija Jevtića (1838) Episkopa banatskog (1991–1992), zahumsko-hercegovačkog (1992–1999) i Ignatija Midića (1954) Episkopa braničevskog (1994).

Jedna od najznačajnijih ličnosti za razvoj liturgičke nauke i liturgijske svesti u SPC bio je njen prethodni poglavar Patrijarh **Pavle Stojčević** (1914–2009). I u njegovom slučaju se pokazalo da su: »... ljubav prema bogoslužjenju i istinama vere ali i spremnost na predano služenje Telu Hristovom ... glavni motivi liturgičkog stvaralaštva.«⁵¹ Patrijarh Pavle bio je mistagog, pastir i liturgičar inovativnog pristupa.⁵² Najpoznatije Patri-

⁴⁹ S. Ubiparipović, *Liturgički doprinos protoprezvitera Božidara Mijača srpskoj teologiji u 20. veku*, Srpska teologija u dvadesetom veku: Istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 8, 2010, 34.

⁵⁰ S. Ubiparipović, *n. d.*, 27–30.

⁵¹ S. Ubiparipović, *Patrijarh Pavle kao liturgičar*, Srpska teologija u dvadesetom veku: Istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 4, 2009, 74.

⁵² S. Ubiparipović, *n. d.*, 85.

jarhovo delo je trotomni zbornik *Da nam budu jasnija neka pitanja naše vere* objavljeno u Beogradu 1998., 2007. i 2010. godine. Ovaj zbornik sabran je od njegovih odgovora na bogoslovske, etičke i bogoslužbene nedoumice koje su mu tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga veka u formi pitanja postavljali sveštenici, monasi i duhovno probuđeni vernici SPC. Kao što je poznato, Njegova Svetost je prvobitno odgovore objavljivao u Glasniku, službenom listu SPC. Potom su oni sabrani i tri puta objavljeni u ovim knjigama. Centralna karakteristika teologije Patrijarha Pavla je *harmonični odnos crkvenog Predanja i ličnog opita*. Njegovu misao odlikuje i *blagodatna usklađenost* crkvene akrivije i ikonomije kao i hvale vredna spremnost da nikada ne beži od pojedinih pastirskih i duhovnih tema, ma kako one na prvi pogled nezgodne mogle biti, što otkriva još jednu značajnu crtu njegove teologije: pastirsku brigu za dobrobit slovesnoga stada.

Važan pregaoc na polju razvoja liturgike u SPC bio je episkop bački dr **Irinej Ćirić** (1884–1955). On nikada nije predavao na Bogoslovskom fakultetu i sav njegov kontakt sa crkvenom prosvetom bio je tokom predavačkog rada u Karlovačkoj bogosloviji.⁵³ Suštinski doprinos episkopa Irineja Ćirića ogleda se u njegovom ogromnom prevodilačkom radu. Kako je to pokazao S. Ubiparipović u iscrpnoj bibliografiji njegovih radova koju je objavio u radu *Liturgički doprinos episkopa bačkog dr Irineja Ćirića srpskoj teologiji XX veka*, episkop Irinej je svojim prevodilačkim opusom obuhvatio gotovo sve rodove i vrste crkvene sakralne književnosti – od one biblijske, preko himnografske do evhološke.⁵⁴ Motivi koji su ga pokrenuli da se lati prevođenja bogoslužbenih tekstova na srpski govorni jezik svrstavaju ga u red preteča liturgijske obnove kod Srba u XX veku. Prevodeći, zajedno sa Lazarom Mirkovićem, *Akatist Presvetoj Bogorodici*,⁵⁵ on, u predgovoru ovom delu, navodi da je strani jezik prepreka vernima u punom razumevanju i učestvovanju u bogoslužjenju zato što ih ostavlja: «... hladnim spram Crkve i bogoslužjenja.»⁵⁶

⁵³ S. Ubiparipović, *Liturgički doprinos episkopa bačkog dr Irineja Ćirića srpskoj teologiji 20. veka*, Srpska teologija u dvadesetom veku: Istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 5, 2010, 111.

⁵⁴ S. Ubiparipović, *n. d.*, 112–121.

⁵⁵ *Akatist Presvetoj Bogorodici*, preveli Arhiđakon Irinej Ćirić i Lazar Mirković, Sremski Karlovci 1918.

⁵⁶ S. Ubiparipović, *n. d.*, 121.

Ličnost koja se na poseban način ističe u episkopatu Srpske Crkve kada je njen liturgijski život u pitanju je, bez svake sumnje, **Hrizostom Stolić** (1939–2012), Episkop žički i bivši Episkop banatski (1992–2003).⁵⁷ Sva-ko ozbiljno istraživanje liturgijske teologije SPC tokom druge polovine XX i prve dekade XXI stoleća nemoguće je obaviti a da se pri tome u obzir ne uzme izdavački, prevodilački i priređivački poduhvat Episkopa Hrizostoma Stolića. Bilo da je objavljivao bogoslužbene knjige raznih namena i profila,⁵⁸ bilo da je publikovao bogoslovsku literaturu – pr-

⁵⁷ Više o njemu videti u: V. Vukašinović, *Liturgijsko izdavaštvo episkopa Hrizostoma Stolića*, Srpska teologija danas 2010: Zbornik radova drugog godišnjeg simposiona održanog na PBF 28–29. maja 2010. godine, prir. B. Šijaković, 2010, 326–337.

⁵⁸ Liturgijsko-bogoslužbena bibliografija Hrizostoma Stolića obuhvata sledeća izdanja: 1. **MINEJI**: *Žički i studenički Minej – septembar – avgust*, Tom 1–12, priredio episkop žički Hrizostom (Stolić); Kraljevo, EUO Eparhije žičke, Manastir Žiča, Manastir Studenica 2006. 2. **APOSTOL I JEVANĐELJA**: *Apostol – kako se čita svakog dana po sedmicama*, priredio Milan Radovanović; Kraljevo, EUO Eparhije žičke 2003, 2004 i 2010.; *Sveto Jevanđelje – kako se čita svakog dana po sedmicama*, priredio Milan Radovanović; Vruci: Manastir Rujan 2005 i 2008. 3. **LITURGIJA-RI**: *Božanstvena Liturgija svetog apostola Jakova brata Gospodnjeg po telu i prvog Episkopa jerusalimskog*, pripremio i uredio za jerejsko sveštenodejstvovanje o. Hrizostom Stolić Hilandarac, mašinopis, Hilandar 1982; *Božanstvena Liturgija svetog apostola Jakova brata Božijeg i prvog Episkopa jerusalimskog*, (crkvenoslovenski tekst, srpske rubrike) pripremio i uredio za jerejsko sveštenoslužjenje o. Hrizostom Stolić Hilandarac, Hilendarski fond Bogoslovskog fakulteta SPC, Beograd 1985; *Božanstvena Liturgija svetog apostola Jakova brata Božijeg i prvog episkopa jerusalimskog*, Vršac: Eparhijski upravni odbor Eparhije banatske, 1992; *Liturgija Predeosvećenih darova Svetoga apostola Jakova Brata Božijeg (sreda četvrte nedelje velikog posta)*, Vršac: Eparhijski upravni odbor Eparhije banatske, 1996; *Liturgija Predeosvećenih darova Svetoga apostola Jakova Brata Božijeg (Veliki ponedeljak)*, Vršac: Eparhijski upravni odbor Eparhije banatske, 1996; *Liturgija Predeosvećenih darova Svetoga apostola Jakova Brata Božijeg (Veliki utorak)*, Vršac: Eparhijski upravni odbor Eparhije banatske, 1996; *Liturgija Predeosvećenih darova Svetoga apostola Jakova Brata Božijeg (Velika sreda)*, Vršac: Eparhijski upravni odbor Eparhije banatske, 1996; *Božanska liturgija svetoga apostola Marka*, Vršac: Eparhijski upravni odbor Eparhije banatske, 1998; *Liturgija Apostolskih ustanova*, preveo i priredio episkop žički Hrisostom (Stolić); Kraljevo, EUO Eparhije žičke, 2004; *Činovnik arhijerejskog sveštenoslužjenja*, priredio episkop žički Hrisostom (Stolić); Kraljevo, EUO Eparhije žičke, 2006 i 2010; *Činovnik arhijerejskog sveštenoslužjenja za prezviterašku i đakonsku upotrebu*, priredio episkop žički Hrisostom (Stolić); Kraljevo, EUO Eparhije žičke, 2009. 4. **OSTALI TEKSTOVI**: *Pravoslavni svetačnik: mesecoslav svetih 1*, Septembar–jun, Kragujevac 1988; *Pravoslavni svetačnik 2*, Jul–avgust, Kragujevac 1989; *Služba svetom ocu Savi Trećem* = Служба светом оцу нашегу Савви Третјемоу = Office for saint Sava the Third, prev. M. Matejić, Columbus:

venstveno na polju liturgike, Vladika Hrizostom nije samo anticipirao i pratio nego je, na svojevrsan način, *omogućavao* javljanje i procvat liturgijskog preporoda koji je karakterisao našu Pomesnu Crkvu tokom pomenutog vremenskog perioda. Vreme u kome su se pojavljivale ove knjige je, bez svake sumnje, vreme buđenja interesovanja za liturgijski život Crkve i opšte obnove bogoslovlja kod nas. Liturgijski tekstovi i drugo bogoslužbeno štivo koje je objavljivao Episkop Hrizostom pratili su, podržavali i jednim delom, omogućavali liturgijski preporod koji smo doživeli i u kome se i dalje, hvala Bogu, nalazimo. Bogatstvo liturgijskog života Pravoslavne Crkve koje nam je on približio stvorilo je zdravu klimu u kojoj su se slobodno mogli formirati i negovati liturgijski ukus i stil, stvarati bogoslužbeni afiniteti i razvijati jedna bogoslovska širina i dubina koja karakteriše autentično življenje i razumevanje molitvenog predanja Crkve. Prirodno je da govor o episkopima revniteljima na polju liturgijskih prevoda nastavimo posebnom celinom posvećenom ovom važnom crkvenom delu.

3. Liturgijsko prevodilaštvo

Posebnu oblast našeg interesovanja predstavlja prevodilaštvo, kako ono koje se tiče bogoslužbenih knjiga, tako i ono koje obuhvata dela drevnih i savremenih liturgičara, istoričara i tumača hrišćanskog bogoslužjenja.

3.1 Prevodi bogoslužbenih knjiga

Bogoslužjenje se danas u SPC vrši dvojezično kako na srpskom govornom tako i na starom slovenskom jeziku,⁵⁹ doduše i na žalost – ruske

Ohio state University, 1985, *Obred polaganja temelja Crkve*, Kraljevo 2009. Pored navedenog treba znati da je Episkop Hrizostom učestvovao u prirećivanju novog izdanja *Zbornika* a da sada, po nalogu Svetog Arhijerejskog Sinoda, priređuje novo, prošireno i ispravljeno, izdanje *Srbljaka*. Takođe je preveo i *Liturgiju Svetog Grigorija Bogoslova* da bi je približio našoj bogoslovskoj javnosti, ne namenivši je bogoslužbenoj upotrebi.

⁵⁹ O problematici bogoslužbenog jezika najviše je pisala Ksenija Končarević. Izborna bibliografija njenih radova obuhvatila bi sledeće naslove: K. Končarević, »O bogoslužbenom jeziku Srpske Crkve u prošlosti i danas«, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, knj. 25/2 (1996) 57–66; »Дискуссион о богослужбеном языке в Сербской Православной Церкви: исторический обзор и современное состояние«, *Церковь и время* 1 (26) (2004) 29–52; »Srpski jezik u liturgijskom funkcionisanju: stanje i perspektive«, *Srpski jezik*, god. X, br.1–2 (2005) 377–401; *Jezik i pravoslavna duhovnost. Studije iz lingvistike i teologije jezika*, Kragujevac: Kale-

redakcije, tzv. crkvenoslovenskom jeziku. Bogoslužjenje na srpskom govornom jeziku odobreno je odlukom Svetog arhijerejskog Sabora: »Ubuduće na srpskom govornom području može se služiti na crkvenoslovenskom i srpskom govornom jeziku.« (AS br 8/zap 92 od 23. maja 1986.) Ovo zvanično ulaženje govornog jezika u bogoslužbeni život Crkve na izvestan način je potisnulo, pa i ugrozilo, upotrebu staroslovenskog jezika. Zbog toga je Odlukom Svetog arhijerejskog Sinoda zbog krize u poznavanju i upotrebi crkvenoslovenskog jezika u savremenom bogoslužbenom životu rešeno da se u bogoslovijama SPC bogoslužjenja u većoj meri vrše na crkvenoslovenskom jeziku (SAS br 196/ zap. 155 od 19. marta 2012. godine).⁶⁰ Podstaknut ovim Srpski Patrijarh Irinej blagoslovio je da se u svim hramovima na teritoriji Arhiepiskopije beogradsko-karlovačke jednom mesečno služi Sveta Liturgija na crkvenoslovenskom jeziku (AEM 777 od 20. jula 2012. godine).

Prevođenje bogoslužbenih knjiga u SPC tokom XX veka bilo je većim svojim delom spontan proces i plod lične inicijative prosvćenih liturga i pastira, teološki svesnih značaja ovog postupka. Poznato je, a i ovde se

nić 2006; »Stavovi vernika SPC prema upotrebi srpskog jezika u bogoslužjenju (ogled sociolingvističke analize)«, *Religija i tolerancija*, br. 8 (2007) 7–30; »O jezičkoj politici Crkve u kontekstu liturgijske obnove (ruska iskustva iz XX i s početka XXI veka)«, *Godišnjak Pravoslavnog bogoslovskeg fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu*, god. VI, br. 6 (2007) 81–109; »Odrodzenie liturgiczne w XIX–XX wieku oraz tendencje w polityce językowej poszczególnych słowiańskich kościołów prawosławnych«, [In:] P. Bortkiewicz et al. (red.), *Język religijny dawniej i dziś (w kontekście teologicznym i kulturowym). Materiały z konferencji (22–24 września 2008 w Gnieźnie)*, Poznań: Wydawnictwo »Poznanskie Studia Polonistyczne« 2009, 263–270; »Литургическое возрождение и актуальные изменения в сербской сакральной коммуникативной культуре«, [V sb.]: I. A. Sternin (red.), *Коммуникативные исследования 2009. Теория коммуникации. Коммуникативное поведение*, Voronež: Istoki 2009, 37–49; *Sakralna komunikacija: norme, tradicije, sredstva*, Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet, Institut za teološka istraživanja 2013; »Сербский язык в богослужебном функционировании: обзор переводов литургических текстов«, [V sb.]: A. A. Novalkina, V. A. Ursina, E. A. Ponomarenko, Ю. А. Gerasimenko (red.), *Язык как инструмент познания и зеркало эпохи. Материалы международной научно-практической конференции »VII Кирилло-Методиевские чтения« (Симферополь, 22–23 мая 2014)*, Симферополь: Дом писателей им. Домбровского, 2014, 17–21.

⁶⁰ Zahvaljujem protojereju-stavroforu dr Savi Joviću na ukazanoj pomoći oko prikupljanja ovih podataka.

pokazalo, da ne postoji prevođenje koje nema određene teološke pretpostavke, odnosno bogoslovski stav i viziju koji se potom odražavaju i na rešenja koja se u prevodima donose. Zbog toga se sučeljavanja teoloških stavova mogu pratiti i u različitim prevodima istog teksta. Takav je bio slučaj i sa prevodima Svete Liturgije u tom periodu. Ukoliko uporedimo prevode Justina Popovića, episkopa Irineja Ćirića i Emilijana Čarnića (1914–1995), koji je radio po blagoslovu episkopa Save Vukovića i u okviru njegovih razumevanja bogoslužjenja, videćemo to na jedan jasan i očigledan način. Mi ćemo ovde samo na primeru *pominjanja* odnosno *nepominjanja* anđela na Proskomidiji pokazati postojanje takvih razlika. O ostalim aspektima ovih konfrontacija pisali smo na drugim mestima.⁶¹

Otac Justin Popović je u svom starijem prevodu Svete Liturgije,⁶² što je potom ponovljeno u prepisu istog za potrebe manastira Krke,⁶³ prvu česticu koja se vadi iz profore nakon Presvete Bogorodice namenio *Bestelesnim Silama* sa napomenom da je: »tako u grčkim služebnicima ...« Emilijan Čarnić, koji je takođe, prevodio sa grčkih predložaka, to ne čini, nego ovde ostavlja pomen *Proroka, Preteče i Krstitelja Jovana*,⁶⁴ i na taj način, u stvari, vrši redakтуру prevođenog teksta. Irinej Ćirić spaja obe varijante u jednu celinu – objašnjavajući da je jedna grčkog a druga slovenskog porekla.⁶⁵ U svom novijem prevodu, otac Justin ostaje dosledan prvobitnom rešenju: *U čast i spomen prevelikih činonačalnika Mihaila i Gavrila i svih nebeskih bestelesnih sila*,⁶⁶ ali sada razvija čitavu bogoslovsku apologiju svog izbora. On objašnjava ovaj postupak aktuelnom grčkom liturgijskom praksom, kao i mnogim starim liturgijskim rukopisima,

⁶¹ V. Vukašinić, *Confrontation of Liturgical Theologies in Translations of Holy Liturgies into Serbian Language in The 20th Century*, Bogoslovni vestnik – Glasilo Teološke fakultete v Ljubljani 70 (2010), 1, 17–24.

⁶² *Božanstvena Liturgija Svetoga oca našega Jovana Zlatousta*, preveo sa grčkog jerođakon Justin Sp. Popović, Beograd 1922, 19.

⁶³ *Služebnik na srpskom jeziku*, preveo dr Justin Popović, prof. Univerziteta, sredio jeromonah Artemije suplent, Manastir Krka 1967, (mašinopis), PB I 4177, 58.

⁶⁴ *Čin sveštene i božanstvene Liturgije svetog Jovana Zlatousta*, preveo s grčkog prof. dr Emilijan Čarnić, Diseldorf 1976, 23.

⁶⁵ *Nedelja Svete Pedesetnice – praznične službe*, s grčkog preveo ep. Irinej [Ćirić], Ujvidek [= Novi Sad] 1942, 281.

⁶⁶ *Božanstvene Liturgije*, preveo Arhimandrit dr Justin Popović, duhovnik manastira Ćelije bivši profesor Univerziteta, Beograd 1978, 14.

kako grčkim tako i slovenskim.⁶⁷ Pored toga navodi odlomak iz *Tumačenja Svete Liturgije Filoteja Carigradskog*, gde, Filotej, govoreći o Proskomidiji, direktno pominje anđelske sile koje na Sv. Diskosu okružuju Hrista: »Njegova Mati je svojom česticom Njemu s desne strane, Anđeli pak i Svetitelji su mu s leve strane ...«⁶⁸ Ovde otac Justin pokazuje suptilno bogoslovsko osećanje za jedinstvo strukturalnih elemenata jednog liturgijskog obreda – koji nikada ne sačinjavaju samo liturgijski tekstovi nego i drugi važni elementi među kojima, svakako, i liturgijski komentari – mistagogije.⁶⁹

O čemu se, u stvari, radi? Problem je dvojake prirode. Jedna njegova dimenzija polazi od želje da se po svaku cenu sačuva aktuelna srpska liturgijska praksa bez obzira na to šta u korist ili na štetu toga govore istorijski izvori i bogoslovlje Crkve. Takav pristup je prisutan kod E. Čarnića. Druga je znatno dublja i pokreće kompleksnija teološka pitanja. Ona se mogu svesti na sledeće: da li je Bestelesnim Silama, dakle anđelima i ostalim nebeskim činovima, potreban liturgijski pomen ili ne? Drugim rečima, da li oni imaju biće i svetost nezavisno od liturgijskog osvećenja ili je primaju, kao i sva druga stvorena bića, samo i jedino kroz nju. Justinov tretman angelskih sila u liturgiji naišao je na svoje oponente i istomišljenike. Tako, na primer, Vladika Atanasije Jevtić smatra pominjanje bestelesnih sila odlikom starije prakse što je kasnije neznačajki izostavljeno.⁷⁰ Sa druge strane, Patrijarh Pavle (u vreme kada je još bio Episkop raško-prizrenski) u tekstu: *Treba li na Proskomidiji vaditi čestice za Svete Anđele*,⁷¹ koji je prvobitno objavljen 1974. godine, dakle pre štampanja Justinovog prevoda, nastoji da na osnovu: »... dogmatskog i liturgijsko-istorijskog stanovišta«⁷² ospori validnost ove prakse. Osnovni dogmatski argument koji iznosi u ovom tekstu je da »Spasiteljevo iskupiteljsko delo nije bilo za anđele ... Žrtva Hristova bila je za ljude ... Anđeli se tu ne spominju.«⁷³ I na drugom mestu veli da je smisao

⁶⁷ *Božanstvene Liturgije*, 230–231.

⁶⁸ *Božanstvene Liturgije*, 19.

⁶⁹ V. Vukašinić, *n. d.*, 18.

⁷⁰ A. Jevtić, *Hristos Nova Pasha: Božanstvena Liturgija 3 – sveštenoslužjenje, pričestće. zajednica bogočovečanskog Tela Hristovog*, Beograd – Trebinje 2008, 43.

⁷¹ Patrijarh Pavle, *Da nam budu jasnija neka pitanja naše vere* III, drugo izdanje, Beograd 2007, 46–63.

⁷² Patrijarh Pavle, *n. d.*, 47.

⁷³ Patrijarh Pavle, *n. d.*, 49.

vađenja čestica na proskomidiji: »... opraštanje greha (stoga nevađenje posebne čestice za Svete Anđele) i proslavljanje Svetih.«⁷⁴ Episkop Pavle je ovde, na izvestan način, *osiromašio* pojam spasenja svodeći ga isključivo na fenomen *iskupljenja*. Činjenicom da je Episkop, i potonji Patrijarh srpski, Pavle učestvovao u Komisiji Svetog arhijerejskog Sinoda koja je prevela i priredila sinodalna izdanja službenika na srpskom jeziku, a imajući u vidu ove njegove iznesene stavove, možemo da objasnimo to da se u sinodalnim prevodima ne pominju Anđeli⁷⁵ na ovom mestu.⁷⁶

3.2 Prevodi liturgičkih dela

Na samom početku treba reći da u prevođenju liturgijskih dela u najvećem broju slučajeva nije postojao organizovani i planski pristup ovom radu. Mnoštvo knjiga i teoloških studija prevedeno je samo zbog toga što su bili dostupni prevodiocima ili, pak, što ih je znanje jezika usmeravalo na jednu grupu autora koji su pisali i objavljivali na njima. Podrazumeva se da je autorima koji su bili popularni u nekom vremenu poklanjana posebna pažnja kao i onima koje su voleli i poštovali prevodioci ili izdavači. Sa žaljenjem moramo konstatovati da svi prevodi nisu bili ujednačenog kvaliteta niti da su uvek poštovani osnovni principi prevodilaštva i izdavaštva. Prevodioci knjiga najviše su preveli ruskih autora.⁷⁷ Jezička bliskost nije jedini kriterijum koji je doveo do toga – tradicionalno oslanjanje na Rusiju kada su verske stvari u pitanju takođe je u tome imalo svoju značajnu ulogu. Tragovi takvog shvatanja vode u duboku prošlost. Srpski svetogorski manastir Hilandar u svojoj rukopisnoj riznici sadrži službenik HIL 334 iz 17. veka u kome se liturgu nalaže da vrši bogoslužjenje na određen način sa objašnjenjem da je to: »... jerusalimski i svetogorski pravilan poredak, i ruski.«⁷⁸

Najprevođeniji autor, kako ove tako i svih ostalih jezičkih grupa, bez svake sumnje je Aleksandar Šmeman. Od 1979. godine kada je u Srbiji prevedena njegova poznata knjiga *Za život sveta – svetotajjska filosofija života* pa sve do 2012. godine kada je izašla knjiga *Veliki post u našem životu*

⁷⁴ Patrijarh Pavle, *n. d.*, 63.

⁷⁵ *Službenik*, Beograd 2007, 77.

⁷⁶ V. Vukašinić, *n. d.*, 19.

⁷⁷ Treba znati da svi autori ove grupe nisu prevedeni sa ruskog, niti su ceo svoj život ili makar njegov deo proveli u Rusiji. Svi su oni, međutim, ili Rusi poreklom ili su se intelektualno i duhovno formirali u ruskom kulturnom krugu.

⁷⁸ HIL 334, 5b–6a.

prevedeno je ili sabrano u veće celine, izdano i preizdano tridesetak Šmemanovih dela.⁷⁹

Šmemanova teologija nije uticala samo na srpsko bogoslovlje. Ona je i u Grčkoj kao i u drugim pravoslavnim sredinama doprinela obnovi bogoslovlja i njegovom preusmeravanju.⁸⁰ U Srbiji se Šmemanovo bogoslovlje, zajedno sa teološkim doprinosom G. Florovskog, J. Majendorfa i J. Zizjulasa, nadgradilo na liturgijsko delo arhimandrita dr **Justina Popovića** (1894–1979). Dalja razrada Justinove liturgijske teologije, kako kod njegovih neposrednih učenika tako i kod onih koji su se posredno,

⁷⁹ *Za život sveta – svetotajjska filosofija života*, prevod sa engleskog J. Olbina, Pravoslavlje, Beograd 1979; *Veliki post*, prevod sa engleskog J. Olbina, Kalenić, Kragujevac 1983; *Veliki post*, Sv. Simeon Mirotočivi, Vrnjačka Banja 1990; *Sveta tajna krštenja*, prevod sa ruskog R. Lazić, Mitropolija crnogorsko-primorska, Cetinje 1991; *Liturgija i život*, prevod sa engleskog M. Arsenijević, V. Nikčević, Mitropolija crnogorsko-primorska i skenderijska, Cetinje 1992; *Za život sveta – svetotajjska filosofija života*, prevod sa engleskog J. Olbina, Jasen-Logos, Beograd-Nikšić 1994; *Istorijski put Pravoslavlja*, Beograd 1994; *Tajne praznika*, prevod sa ruskog M. Arsenijević, Svetigora, Cetinje 1996; *Crkva, svet, misija – razmišljanja o Pravoslavlju na Zapadu*, Cetinje 1997; *Veliki post*, Bratstvo Sv. Simeona Mirotočivog, Vrnjačka Banja 1999; *Crkvena godina*, prevod sa ruskog M. Arsenijević, Svetigora, Cetinje 1999; *Svete tajne*, prevod sa engleskog M. Arsenijević, V. Nikčević, Svetigora, Cetinje 1999; *Vodom i duhom: o tajni krštenja*, prevod sa ruskog S. Prodić, Srpski Sion, časopis Pravoslavne eparhije sremske (posebna izdanja), Sremski Karlovci 1995. (drugo izdanje 1996., treće 1997.); *Za život sveta: svetotajjska filosofija života*, prevod sa engleskog J. Olbina, Plato, Beograd 1999. (drugo izdanje 2006.); *Veliki post*, prevod sa engleskog J. Olbina, Kalenić, Kragujevac 2002; *Vodom i duhom: o svetoj tajni krštenja*, prevod sa ruskog S. Prodić, Šibenik 2002; *Krštenje – početak života u Crkvi*, sa crkvenoslovenskog i ruskog preveli arhim. J. Popović, R. Lazić, M. Arsenijević, Svetigora, Cetinje 2002; *Evharistija – tajinstvo Carstva*, Manastir Hilandar, Sveta Gora Atonska 2002. (drugo izdanje 2009.); *Za život sveta*, Beograd, Sveta srpska Carska Lavra manastir Hilandar 2004. (drugo izdanje 2009.); *Naš život u Hristu, Hristov život u nama*, izabrane besede, eseji, studije i odlomci iz Dnevnika 1973–1983, preveo i priredio M. Arsenijević, Pravoslavna misionarska škola pri hramu Aleksandra Nevskog, Beograd 2007; *Dnevnik*, Trebinje 2007; *Smrt smrti*, Beograd 2007; *Uvod u liturgičko bogoslovlje*, Šibenik 2005; *Veliki post*, Trebinje: manastir Tvrdoš, Vrnjačka Banja: Bratstvo Sv. Simeona Mirotočivog 2007; *Vodom i duhom: o tajinstvu krštenja*, Beograd, Sveta srpska Carska Lavra manastir Hilandar 2008; *Izabrana liturgička dela: Uvod u liturgičko bogoslovlje, Vodom i duhom*, Šibenik 2008; *Evharistijsko bogoslovlje*, Otačnik, Beograd 2011; *Veliki post u našem životu*, Beograd 2012.

⁸⁰ S. Alexopoulos, *Did the Work of Fr. Alexander Schmemmann Influence Modern Greek Theological Thought? A Preliminary Assessment*, St. Vladimir's Theological Quarterly 53 (2009), 273.

preko njegovih dela nadahnjivali Justinovom mišlju i učenjem, u većoj ili manjoj meri uključivala je i određene elemente Šmemanovog bogoslovlja. Nije na odmet reći i to da je Justinovo bogoslovlje u reči i delu njegovih duhovnih sinova, potonjih episkopa Crkve, samom prirodom njihove službe dovedeno u jedan širi kontekst, prošireno i razrađeno. Zbog svega toga razvoj liturgijske teologije u Srbiji nemoguće je razumeti bez izučavanja života i bogoslovlja Justina Popovića, koga je Crkva pribrojala Diptisima Svetih 2. maja 2010. godine. Justinovo liturgijsko bogoslovlje proisteklo je iz njegove ličnosti, svega onoga što ju je karakterisalo i činilo jedinstvenom, ne samo u odnosu na prethodnike, nego i na one sa kojima je delio epohu u kojoj je živio. Šta se u Justinovom delu, odnosno njegovoj ličnosti, na prvom mestu može videti? Harmoničan spoj lične pobožnosti, autentičnog asketskog etosa koji je pokazao da je svako vreme *vreme svetosti* za one koji je traže i koji joj hrle, i podvižničke posvećenosti bogoslovskom obrazovanju i intelektualnom uzrastanju, koje takođe obznanjuje da je učenje teologije *celoživotan proces* kome treba posvetiti svoje biće. Sukobljavanja akademskog i asketskog bogoslovlja, koja duboko potresaju neke druge pravoslavne sredine, i kojih, doduše, ni SPC nije u potpunosti lišena, u Justinu imaju stalni uzor harmoničnog izmirenja i preklapanja. Jedan od tumača Justinove teologije tačno je rekao da srpska sredina može da se: »... pohvali kako uspehom takvog pomirenja tako i predanjskim svedočenjem harizmatične istovetnosti reči Božije objavljene u spisima asketskih i akademskih bogoslova (...) u takvom svedočenju posebno mesto pripada našem Bogoslovskom fakultetu i to prvenstveno zaslugom njegovog bivšeg profesora arhimandrita Justina Popovića.«⁸¹ Justinov doprinos liturgijskom životu i liturgičkoj nauci je u svakom slučaju specifičan. On je celim svojim bićem i svim svojim delom postao svojevrsni obrazac, model, bogoslovskog mišljenja i doživljavanja ovih fenomena. Iako nije napisao ni jedan klasičan liturgički rad, teme i uvidi iz ove oblasti razasuti po njegovim drugim delima predstavljaju: » ... najznačajniji doprinos ne samo liturgici već liturgijskom životu i liturgijskoj svesti u našoj pomesnoj Crkvi od vremena Svetog Save pa do danas.«⁸² Taj se doprinos

⁸¹ N. Milošević, *Doprinos arhimandrita Justina Popovića unapređenju liturgijske svesti kod Srba*, Srpska teologija u dvadesetom veku: Istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 3, 2008, 45.

⁸² N. Milošević, *n. d.*, 48.

u prvom redu ogleda u otkrivanju Liturgije kao Svetajne Crkve⁸³ što je bilo: »... tokom poznog srednjeg veka (...) izloženo iskušenju udaljavanja od izvornog i predanjskog poimanja svete Evharistije ...«⁸⁴ kao takve.

No, vratimo se **Aleksandru Šmemanu** i analizi njegovog doprinosa. Šmemanovo bogoslovlje, takvo kakvo jeste – otvoreno, lično, hrabro i proročko ne pokreće samo pobornike i simpatizere, istomišljenike i nosioce sličnoga duha. Ono, što je sasvim za očekivanje, izaziva snažan odijum i neprijateljstvo i pokreće lavinu protivničkih komentara. O snazi Šmemanove misli da se suditi i na osnovu oblika kritičkih reagovanja koje je ona izazvala. Najradikalniji od njih bilo je spaljivanje Šmemanovih knjiga 5. maja 1998. godine u ruskom gradu Ekaterinburgu. Iako je lokalni episkop Nikon to kasnije negirao, samo vezivanje Šmemanovih knjiga i cenzurne lomače dovoljno govori o gnevu i nemoći određenih struktura u Crkvi koje je on svojim bogoslovljem dotakao. Pokretanje pitanja uticaja teologije Aleksandra Šmemana kako na srpsko bogoslovlje, tako i grčko⁸⁵ značajno je i zbog toga što ukazuje na važnu činjenicu da harizma teologije nije nužno vezana za određeni geografski prostor, čak ni za religijsko-kulturnu sredinu (iako se ona u njemu i njoj može viševjekovno projavljivati). Bogoslovlje se trajno ne smešta u bilo kakvu instituciju ovoga sveta na isti onaj način na koji i Crkva prevazilazi kategorije obične institucionalnosti. Kao što se Crkva uvek i iznova konstituše, kroz evharistijska sabranja i na osnovu svog trajnog epikletskog načina postojanja, tako se i harizma bogoslovlja ovaploćuje u određenoj sredini kroz nadahnute teologe, oce i pastire Crkve. Šmeman je značajan zbog toga što je pokazao da se i sa Novog Kontineta na Stari Svet mogu izliti obnavljajući talasi bogoslovske misljenja. To nam, postavivši stvari u širi kontekst, otvara pravu problemsku perspektivu – u kojoj meri su ovakva uzajamna izgrađivanja i teološka obogaćenja moguća ne samo među kontinentima nego i među konfesionalno različitim Crkvama.

Jedan od prvih konkretnih koraka koji valja učiniti u tom pravcu podrazumeva iskoračenje iz aprioristički negativnih konotiranja teopolitičkih

⁸³ N. Milošević, *n. d.*, 51.

⁸⁴ N. Milošević, *(H)eortološka perspektiva Svete Evharistije*, 146.

⁸⁵ S. Alexopoulos, *Did the Work of Fr. Alexander Schmemmann Influence Modern Greek Theological Thought? A Preliminary Assessment*, St. Vladimir's Theological Quarterly 53 (2009), 273–299.

pojmovna Istoka i Zapada. Strah od Zapada⁸⁶ na jednoj i Istoka na drugoj strani, široki dijapazon emotivno negativno obojenih sadržaja koji ovi termini mogu da nose i često nose, baca tešku senku na svaku vrstu teološkog dijaloga. Mislimo da je vreme da se otvoreno kaže da će se u međucrkvеноm dijalogu istinski napredovati onda kada same termine Zapad i Istok počnemo da oslobađamo negativnih sadržaja, kada oni sami po sebi prestanu da i u našem unutarcrkvenom teološkom diskursu (a ne samo u međukonfesionalnom) aprirone označavaju nešto samo po sebi loše i problematično i počnu da se ispunjavaju realnim sadržajima u zavisnosti od toga šta se, kada i kako procenjuje i vrednuje u njima.

Jedan od najznačajnijih doprinosa Šmemanovog bogoslovlja, koje se odražava kako na stranicama njegovog dela tako i u životima Crkava koje su se nadahnjivale njegovim bogoslovljem, je nastojanje da se suštinski povežu akademska teologija i pastirski rad.⁸⁷ To se prvo odvijalo u njemu samom. Profesura mu je dala teološku viziju, pastirska služba iskustvo koje je tu viziju stavljalo u realne okvire i izbjavljalo iskušenja kabinetskog projektovanja lepih ali neostvarivih teoloških ideja. Prorok evharistijskog preporoda ljudskoga roda i Božije tvorevine bio je istovremeno bolno svestan svih trivijalnosti i zloupotreba koje crkvena svakodnevnica može da donese i donosi. Ta dimenzija njegovog bogoslovlja, i to valja otvoreno reći, ponajmanje je prihvaćena u svim sredinama gde se njegove knjige čitaju a misao poštuje.⁸⁸

Sledeći po redu svakako je ruski teolog koji je stvarao u Francuskoj Nikolaj Afanasjev, rodonačelnik evharistijske eklisiologije.⁸⁹ Njima sledi veći ili manji broj objavljenih dela sledećih autora: Nikolaja Balašova,⁹⁰

⁸⁶ S. Alexopoulos, *n. d.*, 294.

⁸⁷ S. Alexopoulos, *n. d.*, 298.

⁸⁸ S. Alexopoulos, *n. d.*, 299.

⁸⁹ *Trpeza Gospodnja*, prevod sa ruskog K. Končarević, Cetinje 1996. (drugo izdanje: Vršac 2001, treće: Kraljevo 2009); *Služenje mirjana (laika) u Crkvi*, sa ruskog K. Simić, Vršac 2001, (drugo izdanje: Kraljevo 2009); *Eklisiologija stupanja u klir*, sa ruskog K. Simić, Vršac 2002, (drugo izdanje: Kraljevo 2009); *Stupanje u Crkvu*, sa ruskog K. Končarević, Vršac 2002, (drugo izdanje: Kraljevo 2009); *Crkva Duba Svetoga*, sa ruskog K. Končarević, Vršac 2003, (drugo izdanje: Kraljevo 2009); *Studije i članci*, sa ruskog K. Simić, Vršac 2003, (drugo izdanje: Kraljevo 2009).

⁹⁰ Balašov Nikolaj, *Na putu ka liturgijskom preporodu*, tom I, Beseda, Novi Sad 2007; Balašov Nikolaj, *Na putu ka liturgijskom preporodu*, tom II, Beseda, Novi Sad 2009.

Sergija Bulgakova,⁹¹ Nikolaja Gogolja,⁹² Grigorija Deboljskog,⁹³ Alekseja Dmitrijevsog,⁹⁴ V. N. Iljina,⁹⁵ Kiprijana Kerna,⁹⁶ Grigorija Kruga,⁹⁷ Nikolaja Uspenskog,⁹⁸ Genadija Nefedova,⁹⁹ Andreja Posternaka,¹⁰⁰ Mihaila Skabalanoviča,¹⁰¹ Pavla Florenskog,¹⁰² Nikolaja Ozoljina,¹⁰³ Borisa Sovea,¹⁰⁴ Averkija Tauševa,¹⁰⁵ Vladimira Loskog¹⁰⁶ i drugih. Prevođen je i značajan broj autora sa grčkog govornog područja kako predstavnička akademske teologije Georgija Basiudisa,¹⁰⁷ Petra Vasiljadisa,¹⁰⁸ Hri-

⁹¹ Bulgakov Sergej, *Jelesvećenje*, Šibenik 2003.

⁹² *Razmatranje božanstvene liturgije*, prevod sa ruskog E. Čarnić, Kalenić-Banatski vesnik, Kragujevac-Vršac 1981; *Tumačenje božanstvene liturgije*, prevod sa ruskog A. Radjoković, Logos, Beograd 1995.

⁹³ *Dani bogoslužjenja pravoslavne saborne istočne crkve*, prevod sa ruskog M. Mijatov, Zlatna grana, Sombor 1996.

⁹⁴ *Evhologion Serapiona, episkopa Tmuitskog*, Šibenik s.a.

⁹⁵ *Tumačenje bogoslužjenja strasne sedmice i pasbe*, prevod sa ruskog S. Prodić, Srpski Sion, Sremski Karlovci 1997.

⁹⁶ *Izabrana liturgička dela*, Šibenik 2009; Epikleza u prvim hrišćanskim liturgijama, Šibenik 2004; *Liturgika sa himnografijom i heortologijom*, Šibenik 2003; *Sveta liturgija – praktične napomene i bogoslovske tumačenje*, Šibenik 2003; *Molitveni krinovi – zbornik članaka iz liturgičkog bogoslovlja*, prevod sa ruskog G. Sapsaj, Kalenić, Kragujevac 2000.

⁹⁷ *Ikona*, prevod sa ruskog R. Mladenović i D. Kerkez, Bratstvo Sv. Simeona Mirotičvog, Vrnjačka Banja 2003.

⁹⁸ *Izabrana liturgička dela*, Šibenik 2008; *Liturgija Predeosvećenih Darova, istorijsko – liturgička analiza*, Šibenik 2006; *Čin svenoćnog bdenija na pravoslavnom istoku i u Ruskoj Crkvi*, Šibenik 2005; *Pravoslavna večernja*, Šibenik 2004; *Anafora: pokušaj istorijsko – liturgičke analize*, Eparhija banatska, Vršac 2002.

⁹⁹ *Uvod u svete tajne i obrede Pravoslavne Crkve*, Šibenik 2006.

¹⁰⁰ *Službe žena u ranoj hrišćanskoj crkvi: I–VI vek*, Šibenik 2009.

¹⁰¹ *Tumačenje tipika*, Šibenik 2004; *Pedesetnica*, Šibenik 2005.

¹⁰² *So zemlje*, prevod sa ruskog M. Avdalović, Logos, Beograd 2004; *Ikonoostas*, Jasen, Nikšić 1997, 2007.

¹⁰³ *Pravoslavna ikona Pedesetnice*, prevod sa francuskog B. Novak, Šibenik 2007.

¹⁰⁴ *Evharistija u drevnoj Crkvi i savremena praksa*, Šibenik 2001.

¹⁰⁵ *Božanstvena Liturgija*, Šibenik 2009; *Liturgika*, Šibenik 2006.

¹⁰⁶ *Smisao ikone*, Jasen, Nikšić 2008.

¹⁰⁷ *Snaga bogoslužjenja: doprinos oca Aleksandra Šmemana liturgičkom bogoslovlju*, prevod sa grčkog M. Jager, Martirija, Karlovac-Beograd 2011.

¹⁰⁸ *Lex orandi – liturgijsko bogoslovlje i liturgijski preporod*, Kalenić, Kragujevac 2006.

zostoma Nasisa,¹⁰⁹ Teodora Jangua,¹¹⁰ Jovana Fundulisa,¹¹¹ Panajotisa Skalcisa¹¹² tako i reprezenata asketske literature – svetogorskih staraca Emilijana Vafidisa,¹¹³ Vasilija Gondikakisa¹¹⁴ i Grigorija Svetogorca.¹¹⁵

Nešto manji broj autora preveden je sa drugih jezika i iz drugih zemalja. Tako su objavljene knjige nekolicine autora iz Amerike, (Kirijaki Karidojanis Ficdžerald,¹¹⁶ Stenli Harakas,¹¹⁷ i dr.) i jednog Rumuna (Dimitrija Staniloea¹¹⁸). Razlog za ovakav broj rumunskih autora svakako treba tražiti u činjenici da je veoma mali broj Srba školovan u Rumuniji, pa nema ni jezičke bliskosti niti intelektualnih i duhovnih veza koje bi prevođenje ohrabrivale kao što je slučaj sa Grčkom i Rusijom.

U periodu kojim se bavimo preveden je i nevelik broj autora drugih konfesija. U nju spadaju knjige Žana Danielua,¹¹⁹ Huana Mateosa,¹²⁰ Roberta Tafta¹²¹ i Oskara Kulmana¹²². Valja reći i to da su pored novijih autora prevedena i klasična svetootačka tumačenja bogoslužjenja Nikole

¹⁰⁹ *Sveštenoslužjenje Svete tajne evharistije*: kanonsko učenje i liturgijski poredak, prevod sa grčkog B. Mrkaja, manastir Roždestva Presvete Bogorodice – Svešteni manastir Cetinjski, Cetinje 2011.

¹¹⁰ *Kanoni i bogoslužjenje*, prevod sa grčkog B. Mrkaja, Manastir Roždestva Presvete Bogorodice – Svešteni manastir Cetinjski, Cetinje 2011.

¹¹¹ *Liturgika 1, uvod u sveto bogoslužjenje*, prevod sa grčkog K. Simić, Kraljevo 2004; *Liturgičke nedoumice*, prevod sa grčkog G. Gajić, M. Rašović, Kraljevo 2005. (drugo izdanje 2007.); *Dvadesetčetvorčasovno slavoslovje*, Svetigora, Cetinje 2009.

¹¹² *Tradicija zajedničke i lične molitve*: sa posebnim osvrtom na Tikarasov Časoslov, prevod sa grčkog D. Tadić Papanikolau, Kalenić, Kragujevac 2014.

¹¹³ *Bogoslužjenje: iščekivanje i viđenje Boga*, prevod sa grčkog G. Gajić, M. Rašović, manastir Žiča, Kraljevo 2007.

¹¹⁴ *Sveta liturgija otkrivenje nove tvari*, Beseda, Novi Sad 1998.

¹¹⁵ *Tumačenje Božanstvene Liturgije* – Duhovni vodič kroz Svetu Liturgiju, Beograd 2010.

¹¹⁶ *Đakonise u Pravoslavnoj Crkvi*, prevod sa engleskog V. Milićević, Kalenić, Kragujevac 2009.

¹¹⁷ *Živeti Svetom Liturgijom*: praktični vodič za učestvovanje u Božanstvenoj Liturgiji, prevod sa engleskog B. Milosavljević, Svetigora, Cetinje 2000.

¹¹⁸ *Dubovnost i zajednica u pravoslavnoj liturgiji*, prevod sa rumunskog ep. Mitrofan Kodić, Eastern-American Diocese-Eparhija sremska, Edgeworth-Sremski Karlovci 1992.

¹¹⁹ *Sveto Pismo i liturgija*, prevod sa francuskog T. Žujović, Kraljevo 2009.

¹²⁰ *Liturgija reči u vizantijskom bogoslužjenju: istorija Liturgije Svetog Jovana Zlatoustog*, prevod sa francuskog N. Bilić, Vidoslov, Beograd, Pariz, Metohija, Trebinje 2013.

¹²¹ *Vizantijski obred – kratka istorija*, Pravoslavje 32 (1998), 1–46; poseban otisak: *Teološki pogledi* 30 (1998), 1–4.

¹²² *Ranobrišćansko bogoslužjenje*, Otačnik, Beograd 2010.

Kavasile,¹²³ Simeona Solunskog,¹²⁴ Maksima Ispovednika,¹²⁵ Germana Carigradskog i Nikolaja Andidskog.¹²⁶ Objavljen je i veliki broj zbornika liturgičke sadržine. Njihov sastav i sadržaj mnogo puta je zavisio od stava koji su priređivači zauzimali u liturgijskim polemikama koje su vođene u vreme kada su knjige objavljivane.¹²⁷ Oni su, stoga, imali svojevrsnu polemički svrhu.

Liturgičke studije, kao i tekstovi koji se iz ugla drugih disciplina dotiču liturgičke problematike, prevode se i objavljuju i u srpskoj crkvenoj periodici. Daleko bi nas odvelo da, sada i ovde, analiziramo celokupnu periodičnu produkciju SPC, kako naučnu tako i popularno-pastirsku ali nam i letimičan uvid u neke od najvažnijih časopisa može sa određenom dozom jasnoće pokazati osnovne tokove i smernice ovog prevodilaštva. Na stranicama ovih časopisa prevedeni su *pravoslavni* autori poput

¹²³ Kavasila Nikolaj, *Tumačenje božanstvene liturgije*, prevod sa ruskog Z. Bogdanov, Vršac 1997; Kavasila Nikola, *O životu u Hristu*, Beseda, Novi Sad 2002; Kavasila Nikola, *Tumačenje svete liturgije*, Beseda, Novi Sad 2002.

¹²⁴ Simeon Solunski, *Knjiga o bramu*, prevod sa crkvenoslovenskog S. Prodić, Sremski Karlovci 1996; Simeon Solunski, *O svetoj liturgiji – knjiga o bramu*, Šibenik 2003.

¹²⁵ Maksim Ispovednik, *Mistagogija*, Šibenik 2006.

¹²⁶ *Tumačenja Svete liturgije*, istorija Crkve i mističko sozercanje, sveti German Carigradski, Nikolaj Andidski, Izdavački fond Srpske Pravoslavne Crkve Arhiepiskopije beogradsko-karlovačke, Beograd 2008.

¹²⁷ Taušev Averkije, Grigorije Svetogorac, *Blagosloveno Carstvo Oca i Sina i Svetoga Duba*: tumačenje svete liturgije i svih bogoslužjenja Pravoslavne Crkve, Beograd 2007; *Krštenje – sveta tajna ulaska u Crkvu*, Beograd 2008; Pomazanski Mihail, Mileant Aleksandar, Nikolaj makariopolski episkop, *Ja sam Put, Istina i Život*: knjiga o životu i učenju Crkve: dogmatika, tumačenje Svetog Pisma Starog i Novog Zaveta i tumačenje Liturgije, Beograd 2006; *Večno podne*, ogledi o Svetoj liturgiji i tajni spasenja: zbornik tekstova od svetih otaca do savremenih bogoslova, Beograd 2007; *Tumačenje pravoslavnog bogoslužjenja*, Pančevo-Novu Sad 2001; *Iz riznice bogoslovlja*, zbornik radova, Trebinje-Nikšić 2003; *Liturgijsko bogoslovlje*: savremeni ogledi, Beograd 2013; *O Liturgiji*, zbornik tekstova, Beograd 1997; *O Liturgiji*, izbor tekstova, Beograd 2003; *Osnove pravoslavnog bogoslužjenja*, sa dodatkom, Božanstvena liturgija: tumačenje svetog Jovana Kronštatskog, Beograd 2005.

Jovana Zagrajana,¹²⁸ Jovana Zizijulasa,¹²⁹ Dimitrija Staniloa,¹³⁰ Pavla Florenskog,¹³¹ Georgija Florovskog,¹³² Aleksandra Golicina,¹³³ Panajotisa Trembelasa,¹³⁴ Pola Majendorfa,¹³⁵ Nikolaja Uspenskog,¹³⁶ Džona Majendorfa¹³⁷ i mnogih drugih. Prevođeni su i klasični, stariji, tekstovi zapadne liturgijologije među kojima *rimokatolički autori* Robert Taft,¹³⁸ Huan Mateos,¹³⁹ Luj Buje,¹⁴⁰ Žan Danielu¹⁴¹ kao i *luteranski bibliisti* koji su se bavili bogoslužjenjima u novozavetnom periodu Oskar Kulman¹⁴² i Joakim Jeremias.¹⁴³

¹²⁸ Jovan Zagrajan, *Značaj i mesto evharistijske eklesiologije u teologiji Rumunske Pravoslavne Crkve* (referat održan na Evharistijskom simpozijumu u Regensburgu 1981.), Teološki pogledi 24, (1992), 1–4, 92–105.

¹²⁹ Jovan Zizijulas, *Evharistijski pogled na svet*, Teološki pogledi 5, (1973), 2, 119–124; Jovan Zizijulas, *Evharistija: neki biblijski aspekti*, Bogoslovlje 64 (2005), 1–2, 5–39; Jovan Zizijulas, *Eklesiološke pretpostavke svete evharistije*, Beseda 4, (1994), 1–4, 61–73.

¹³⁰ Dimitrije Staniloa, *Časni krst kao sredstvo osvećenja i blagoslova i znak poklonjenja*, Teološki pogledi 19, (1987), 1–2, 1–9.

¹³¹ Pavle Florenski, *Ikonostas*, Teološki pogledi 11, (1979), 1–3, 79–155; Pavle Florenski, *Kult, religija i kultura*, Bogoslovlje (2000), 1 i 2, 42–55.

¹³² Georgije Florovski, *Elementi Liturgije*, Teološki pogledi 20, (1988), 3–4, 157–166.

¹³³ Aleksandar Golicin, *Liturgija i mističizam: iskustvo Boga u istočnom pravoslavnom hrišćanstvu*, Teološki pogledi 40, (2008), 2–3, 81–126.

¹³⁴ Panagiotis Trembelas, *Postanak i istorijski razvitak čina velikog osvećenja vode*, Bogoslovlje 29, (1970), 1 i 2, 67–78.

¹³⁵ Pol Majendorf, *Sveta Tajna jeleosvećenja: neke pastirske pretpostavke*, Bogoslovlje, 64 (2005), 1–2, 89–100.

¹³⁶ Nikolaj Dmitrijevič Uspenskij, *Iz istorije plaštanice u Ruskoj Crkvi*, Bogoslovlje 41, (1982), 1 i 2, 53–62.

¹³⁷ Džon Majendorf, *Liturgija: Otkrivanje vizantijskog uma*, Beseda 2, (1992), 3–4, 133–143.

¹³⁸ Robert Taft, *Vizantijski obred – istorijski pregled*, Teološki pogledi 30, (1998), 1–4, 1–48; Robert Taft, *Liturgija velike Crkve: početna sinteza strukture i tumačenja u sumraku ikonoborstva*, Teološki pogledi 40, (2008), 1, 95–132; Robert Taft, *Primanje Pričešća – jedan zaboravljen simbol?*, Iskon (2001), 6, 60–65.

¹³⁹ Huan Mateos, *Razvoj vizantijske liturgije* 1, Iskon (1999), 5, 68–73; Huan Mateos, *Razvoj vizantijske liturgije* 2, Iskon (2001), 6, 70–77.

¹⁴⁰ Luj Buje, *Liturgija i arhitektura*, Teološki pogledi 41, (2009), 1–3, 47–89.

¹⁴¹ Žan Danijelu, *Služba sveštenstva u svetoatačkoj literaturi*, Teološki pogledi 43, (2011), 1, 117–124.

¹⁴² Oskar Kulman, *Osnovne odlike ranobrišćanskog bogoslužjenja*, Logos 14, (2004–2005), 27–48; Oskar Kulman, *Evandjelje po svetom apostolu Jovanu i ranobrišćansko bogoslužjenje*, Logos 15, (2006), 37–51.

¹⁴³ Joakim Jeremias, *Ovo je tijelo moje...*, Logos 12, (2003), 51–68.

Prevođenje strane literature, pored školovanja u inostranstvu, predstavljao je značajan kanal prodora drugih teoloških ideja u jednu sredinu. Detaljna i pažljiva analiza ovih prevoda, odnosno, teologije koju su oni prenosili i unosili u srpsku sredinu pokazala bi kakvi su uticaji na osnovu nje omogućeni ali i kakvi su u stvarnosti, kako u teološkoj misli tako i u liturgijskoj praksi, zahvaljujući njima, ostvareni. To, svakako, prevazilazi okvire ovog saopštenja ali nam barem otvara takve zanimljivije istraživačke horizonte.

4. Liturgijske polemike

Želja da se u jednoj sredini sprovede liturgijska obnova i ostvari preporod bogoslužbenog života uvek za posledicu ima i bogoslovska sučeljavanja onih koji zagovaraju obnovu i smatraju da je ona nužna i potrebna i drugih koji joj se, iz različitih razloga, protive. Njihova sukobljavanja i diskusije, polemike i rasprave obeležavaju vremena liturgijskih previranja. Postoje različiti oblici ovih polemika i načina učestvovanja u njima. O nekima smo već pisali u ovom radu – načinu prevođenja bogoslužbenih knjiga i sastavljanju zbornika liturgijološke sadržine. O drugima ćemo sada progovoriti nekoliko reči. U SPC su takve polemike vođene, sa dužim ili kraćim prekidima, tokom celog vremenskog perioda koji ovde predstavljamo. Opširan opis i analizu svih ovih događanja u okvirima koje imamo nije moguće dati. Ilustracije radi skrenućemo pažnju na dva takva fenomena. U prvom slučaju pokazaćemo kako pokrenute polemike mogu da traju skoro čitavo stoleće a u drugom kako one mogu da pruže značajne teološke plodove koji potom koriste životu Crkve na razne načine.

Neke od polemika koje su vođene između dva Svetska rata svoje odjeke doživljavale su mnogo decenija nakon toga. Takav je slučaj sa teologijom Patronija Trbojevića, pogotovo njegovim najradikalnijim zahtevom da se iznova promisli način pričešćivanja vernih – jednom zajedničkom kašikicom.¹⁴⁴ Ovaj predlog oca Petronija kritikovali su i napali njegovi savremenici Đoko Slijepčević¹⁴⁵ i Branko Rapajić, zamerajući mu, su-

¹⁴⁴ Petronije Trbojević, *O reformama crkvenim I*, Sremska Mitrovica 1931, 49.

¹⁴⁵ Đoko Slijepčević, *Arhim. dr Petronije Trbojević: O reformama crkvenim I, Sr. Mitrovica, 1931*, Svetosavlje 1,1, 1932; Đoko Slijepčević, *Odgovor g. arb. dr Petroniju Trbojeviću*, Svetosavlje 3,1, 1932.

štinski gledano, na nedovoljnoj pobožnosti, sekularizovanom pristupu problemu i sledovanju zapadnim ritualnim uticajima.¹⁴⁶ Ovaj Trbojevićev predlog kasnije je kritikovao i Patrijarh srpski Pavle.¹⁴⁷ Bilo je dovoljno da u nekoliko naših radova o istorijatu liturgijskog pokreta u Srbiji samo pomenemo Trbojevićevo ime i pružimo par uvida u njegovo delo¹⁴⁸ pa da se, kako na samog oca Petronija tako i na onoga ko je pisao o njemu, obruše salve, doduše neutemeljene i površne, kritike. Suština ovakvih napada sastojala se u zameni teza i podmetanjima nepostojećih stavova. Tako je u programski intoniranom tekstu *Svetu Liturgiju očuvati i služiti neizmjenjenu*¹⁴⁹ pomenuto da potpisnik ovih redova: »... hvali nesrećnog šišatovačkog arhimandrita Petronija Trbojevića, koji je prije rata predlagao crkvene reforme (recimo, da se svi pričešćuju iz odvojenih kašičica) i koga su oštro kritikovali svi ljubitelji otačkog predanja.«¹⁵⁰ Koliko su ove optužbe tačne a njihovi, nepotpisani, autori u pravu pokazali smo u radu *Još jedan osvrt na teologiju Petronija Trbojevića*.¹⁵¹

Jedna od najdužih i najozbiljnijih liturgijskih polemika zahvatila je Srpsku Pravoslavnu Crkvu krajem prošlog veka a njene posledice se i dan danas osećaju. U ovu debatu posvećenu obnovi crkvenog bogoslužbenog života koja se odvija u našoj Pomesnoj Crkvi veoma brzo se uključio i Episkop Atanasije Jevtić (1938) bivši profesor Bogoslovske fakulteta, reprezentativni bogoslovski predstavnik evharistijske eklisijologije.¹⁵² Njegovo uključivanje bilo je organski izraz višedecenijskog sveštenoslužiteljskog i bogoslovske dela i interesovanja ovog Episkopa

¹⁴⁶ Branko R(apajić), *O reformama crkvenim, Arhimandrit dr Petronije Trbojević, nastojatelj M. Šišatovca*, II knjiga, Svetosavlje 5,1, 1932, 242–244.

¹⁴⁷ Patrijarh Pavle, *Da li treba brisati kašičicu posle pričešća svakog vernika?*, *Da nam budu jasnija neka pitanja naše vere* III, Beograd 1998, 272–276.

¹⁴⁸ V. Vukašinović, *Preteča liturgijske obnove: dr Petronije Trbojević, arhimandrit šišatovački*, *Bogoslovlje* 1 (2002); *Liturgijsko bogoslovlje Petronija Trbojevića*, *Srpska teologija* u dvadesetom veku – istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 3, 2008, 41–47.

¹⁴⁹ Objavljen u: *Svetosavlje danas: izazovi i odgovori*, priredio Vladimir Dimitrijević, *Eparhija banatska – Lio*, 2008, 196–210.

¹⁵⁰ *Svetu Liturgiju očuvati i služiti neizmjenjenu*, 201.

¹⁵¹ V. Vukašinović, *Još jedan osvrt na teologiju Petronija Trbojevića*, *Srpska teologija* u dvadesetom veku – istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 10, 2011, 262–269.

¹⁵² S. Ubiparić, *Liturgijsko-bogoslovska sinteza*, *Srpska teologija* u dvadesetom veku: Istraživački problemi i rezultati, prir. B. Šijaković, 7, 2010, 72.

i teologa.¹⁵³ Episkop Atanasije u ovoj raspravi, pa i polemici nije samo govorio. On je u njoj, prvenstveno, mnogo pisao i prevodio, ostavljajući trajne i dragocene smernice i putokaze pravilnog razumevanja liturgijske problematike i blagoslovenog i istinski pobožnog sveštenoslužnja Svete Liturgije. Njegov centralni doprinos predstavlja sabiranje, pisanje i objavljivanje tetralogije – *Hristos nova Pasha – Božanstvena Liturgija, sveštenoslužjenje, pričestće, zajednica bogočovečanskog Tela Hristovog*.¹⁵⁴

Značaj ovih knjiga Episkopa Atanasija za srpsku liturgičku nauku je velik. Približavanje najznačajnijih drevnih liturgijskih poredaka kao i klasičnih svetoatačkih komentara i tajnovodstvenih objašnjenja savremenim čitaocima – na prvom mestu onima koji će se baviti ili se već bave svetom teologijom – predstavlja zalog nade da će oni svoje bogoslovlje ali i svoju liturgijsku praksu graditi na pouzdanim temeljima crkvenog predanjskog iskustva. O čemu govore ove Atanasijeve knjige? Pre svega da poznavanje istorijskog razvoja bogoslužnja može da bude od velike koristi u razumevanju današnjih formi i oblika koje ono ima. Zatim da sva pitanja *liturgijskog stila*, odnosno načina vršenja bogoslužnja, evharistijskog sveštenoslužnja, neposredno zavise od naše liturgijske vizije, odnosno, njene teološke osnove. Vrsta eklisiologije koju imamo i svetotajinsko bogoslovlje koje proističe iz nje direktno utiču na odluke koje donosimo.

Liturgijska teologija Episkopa Atanasija, može se sabrati u nekoliko osnovnih principa. Ona, na prvom mestu, izvire iz Predanja Crkve, integralno razumevanog i lično doživljenog. Samim tim, ovo bogoslovlje odbija da apsolutizuje bilo koju etapu u razvoju liturgijskog života i da samo nazove i nametne kao predanjsku odnosno ispravnu. Iz njegovog bogoslovlja vidi se dinamička priroda hrišćanskog bogoslužnja. Nju takođe karakteriše i duboka pastirska briga za slovesno stado Hristovo i njegovo hranjenje i napajanje na neuvenivim poljima i izvorima mističke Trpeze Gospodnje. Ovaj pristup je od velike važnosti kada je problem liturgijske obnove u pitanju. To se danas, za razliku od Episkopa Atana-

¹⁵³ Više o tome videti u: V. Vukašinić, *Doprinos episkopa Atanasija Jevtića savremenoj liturgijskoj polemici u SPC*, *Edinost in dialog = Unity and Dialogue – Journal for Ecumenical Theology and Interreligious Dialogue* 1=68, (2013), 1/2, 173–184.

¹⁵⁴ A. Jevtić, *Hristos nova Pasha – Božanstvena Liturgija, sveštenoslužjenje, pričestće, zajednica bogočovečanskog Tela Hristovog*, tom 1, Beograd-Trebinje 2007; Tom 2, Beograd-Trebinje 2007; Tom 3, Beograd-Trebinje 2008; Tom 4, Beograd-Trebinje 2009.

sija, kod nekih teologa i pastira u potpunosti zanemaruje. Rešenje nekog liturgijskog problema uvek mora da ima u vidu i pastirsku dimenziju te problematike. Nijedno bogoslovlje koje želi da bude bogoslovlje Crkve, a pogotovo liturgijsko, ne postoji samo za sebe, niti ono sme da predstavlja puku vežbu u domišljatosti, koja ignoriše njen konkretni život i potrebe.

Liturgijska polemika koja je našu Crkvu zahvatila tokom više prethodnih godina, kada je sada, sa ove iako kratke istorijske distance pogledamo, imala je jedan osnovni, temeljni nedostatak. Pojedini učesnici u toj raspravi bili su skoro sasvim (a neki, na žalost, sasvim) neupućeni u stvarno stanje stvari o kojima su govorili i pisali. Njihovi zaključci su proizlazili iz onoga što su pročitali iz sekundarne, a zastarele, literature, ili onoga na šta su sami tokom svog liturgijskog formiranja navikli. To nije loše po sebi. Loše je, međutim, kada ovakav pristup pokaže pretenzije na donošenje konačnih zaključaka i rešenja, ignorišući istorijska fakta i teološke dimenzije problema. Da bi istina mogla da dođe do izražaja na svetlo danas treba, na prvom mestu, izneti *izvore istine*, načine na koje se ona pokazivala, manifestovala, u prošlosti. Upravo to objavljivanje izvora i puštanje da oni progovore jezikom nepobitnih činjenica¹⁵⁵ veliki je doprinos Episkopa Atanasija ovoj polemici, tačnije obnovi, i razvoju liturgijskog bogoslovlja, ali i crkvenog života, buđenju i uzrastu evharistijske samosvesti crkvenih generacija koje dolaze. Savremena liturgijska teologija SPC se, sledeći druge dimenzije Atanasijevog pristupa, na ovome ne zaustavlja. Govor izvora i njihovo svedočenje, nepobitno i dragoceno, ne predstavlja jedini glas od autoriteta u horu crkvenog bogoslovlja. O tome ćemo više reći u daljem izlaganju.

5. Liturgika u kurikulumu Bogoslovskog fakulteta

Danas se u okviru liturgičkih nastavnih i naučnih aktivnosti na PBF izučavaju sledeće oblasti i discipline: u okviru **osnovnih studija**: *Uvod i izvori hrišćanskog bogoslužjenja* (predaje S. Ubiparipović), *Savremeno bogoslužbeno predanje* (predaje V. Vukašinić) i *Istorija i teologija hrišćanskog bogoslužjenja* (predaje N. Milošević.); na **master studijama**: *Istorija srpskog bogoslužjenja*, i *Liturgijsko bogoslovlje* (predaje V. Vukašinić), *Liturgija kao*

¹⁵⁵ Primer za to je i objavljivanje A. Jevtić, *Stari Srpski Služabnik – Liturgija Sv. Jovana Zlatousta, (14–15. vek)*, Vrnjačka Banja-Trebinje 2012.

Svetajna Crkve (predaje N. Milošević.), i *Svetotajinsko bogoslovje* (Prdaje N. Milošević) a na **doktorskim studijama**: *Srpsko liturgijsko predanje i Savremeno liturgijsko bogoslovje* (predaje V. Vukašinić), i *Teleturgika – obredoslovlje* (predaje N. Milošević).

Liturgika se na Bogoslovskom fakultetu izučava u okviru *Grupe za praktičnu teologiju*. To je, s jedne strane, očekivano i ima svoje razloge. Jedan deo prosvetnih rezultata koji bivaju ostvareni izučavanjem ove discipline ima *aplikativnu* odnosno *primenjenu* dimenziju. Problem leži u tome što se ponekad oni svode samo na nju, a liturgika biva lišena drugih, nazovimo ih ovde uslovno, teorijsko-teoloških aspekata. To je sasvim precizno dijagnostikovano sledećim zapažanjem: »Položaj praktične teologije u koprusu bogoslovskih oblasti je, istorijski posmatrano, uvek zavisio od ispravnog poimanja eklisiologije. Ukoliko se položaj praktične teologije izgrađivao nezavisno od eklisiološko evharistijskog utemeljenja utoliko je praktična teologija razvijana u kontekstu istorijsko-arheološkog nasleđa i rubricističkog naučnog definisanja.«¹⁵⁶ Jedna od osnovnih promena do koje je došlo u savremenom istraživanju liturgike na Bogoslovskom fakultetu ogleda se upravo u tom proširenju shvatanja mesta i uloge liturgike odnosno liturgijskog bogoslovja u sveopštem korpusu teološkog mišljenja. Ovu promenu dobro ilustruju sledeće činjenice. Interesovanje za bogoslužbeni život Crkve i naučno istraživanje ovog fenomena svoj najviši izraz ima, barem kada je akademska zajednica u pitanju, u istraživanju u okvirima doktorskih studija i pisanju doktorskih disertacija. Ukoliko pogledamo kako stvari stoje na ovom polju, u periodu kojim se bavimo, doći ćemo do zanimljivih rezultata. Od 1936. godine, kada je odbranjen prvi doktorat na Bogoslovskom fakultetu, pa sve do ove, 2014. godine, na njemu je odbranjeno ukupno četrdeset i osam doktorata. Od toga je svega šest branjeno iz liturgike,¹⁵⁷ što čini nekih 12,5 % od ukupnog broja doktora nauka.

¹⁵⁶ S. Ubiparipović, *Protodakon Pribislav Simić – profesor liturgike sa brišćanskom arheologijom i crkvenom umetnošću na Pravoslavnom bogoslovskom fakultetu*, Srpska teologija u dvadesetom veku: Istraživački problemi i rezultati, priredio B. Šijaković, 1, 2007, 38.

¹⁵⁷ Sava Vuković odbranio je 1961. godine disertaciju pod nazivom *Tipik arhiepiskopa Nikodima*, Nedeljko Grgurević 1965. godine *Evharistija kao žrtva*, Pribislav Simić 1972. godine *Romanov tipik*, Vladimir Vukašinić 2008. godine *Biblijsko i svetotajinsko bogoslovje u Karlovačkoj mitropoliji 18. veka*, Tihon Rakićević 2014. godine *Olatrska pregrada – ikonostas od 4. do sredine 17. veka* i Srboljub Ubiparipović 2014. godine tezu *Hleb i vino kao evharistijska žrtva*.

Danas je situacija u potpunosti drugačija. U okviru Katedre za liturgiku na Bogoslovskom fakultetu petnaest kandidata piše svoje doktorske disertacije. Među njima se nalazi i jedan pripadnik franjevačkog reda koji je prvi rimokatolički doktorski kandidat u istoriji našeg Fakulteta. Ovo je svakako rezultat i novog mesta koje liturgijski život zauzima u bogoslovskoj samosvesti teologa mlađe generacije ali je i plod razvijenijeg i promišljenijeg pristupa predavanju i izučavanju ove teološke oblasti na Bogoslovskom fakultetu. Pogledajmo kako je do toga došlo. Od posebnog značaja za razumevanje novog koncepta predavanja liturgike na Bogoslovskom fakultetu je uvođenje tzv. *liturgijskog četvrtka* – seminara u kome se od 2001. godine odvijaju vežbe iz liturgike i srodnih disciplina na takav način da se u jutarnjim i prepodnevničkim časovima vrše različita bogoslužjenja koja se izučavaju u okviru liturgičke prakse, istorije i teologije. Postojanje ovog seminara je važno zato što i profesorima i studentima pruža mogućnost da, na prvom mestu, savremene forme i izraze liturgijskog života Crkve istovremeno izučavaju u učionicama i doživljavaju u hramu, što rađa harmoničan pristup bogoslužjenju i formiranju zdravog i crkvenog načina njegovog razumevanja. Stvari se, međutim, ne zaustavljaju na tome. Ovim danima se takođe služe i druga i drugačija bogoslužjenja, kako drevne službe i različite istorijske forme u razvoju bogoslužjenja, tako i bogoslužbeni izrazi drugih liturgijskih familija, kroz dijahronijski i sinhronijski pristup liturgijskoj problematici, što sve pruža studentima mogućnost da prevaziđu kategoriju spoljašnjih istraživača ovih fenomena koji znaju što-šta o njihovoj istoriji i razvoju ali skoro ništa o njihovom unutrašnjem sadržaju, iskustvu i životu koji oni nose i prenose.¹⁵⁸ Seminar se ne obavlja samo u fakultetskom hramu. Studenti takođe povremeno dolaze na rimokatolička i jevrejska bogoslužjenja. Zahvaljujući ovakvom pristupu, u kome se polazi od obredoslovnih i istorijskih dimenzija liturgike, koje se potom uključuju u šire okvire liturgijskog bogoslovlja proisteklog iz plodonosnih zaključaka evhari-

¹⁵⁸ U okviru ovog seminara služene su i služe se: antiohijska forma Liturgije svetog Jovana Zlatoustog, Liturgija Apostolskih ustanova, Markova Liturgija, Jakovljeva Liturgija, Jakovljeva Predeosvećena Liturgija, rekonstruisana bogoslužjenja dnevnoga kruga tzv. *azmatskog* (pevanog) *tipika* (Večernje, Jutrenje, Panihida i Tritekti), monaško Svenoćno bdenije sa Činom za Bogorodicu povodom praznika Vavedenja Presvete Bogorodice kao i monaška Svenoćna bdenja drugim povodima, Agapa na osnovu opisa Ipolita Rimskog iz Apostolskog predanja, posledovanje Parastosa i Malog osvećenja vode i drugi slične forme i vrste bogoslužjenja.

stijske eklisiologije koja je u velikoj meri obeležila bogoslovlje našeg vremena na kraju se dolazi do jednog *kompleksnijeg shvatanja naučnog* od onog koje, na ovaj ili onaj način, figurira u nekim drugim savremenim liturgičkim istraživanjima i predavanjima.

Pomenuta vizija ne pristaje na *redukcionizam izvora*, odnosno uverenje po kome je za razvijanje liturgijske teologije i prakse dovoljno ovladavanje izvorima kao potpunim i definitivnim nosiocima odgovora kako na liturgičke probleme tako i na liturgijske nedoumice. Upravo svojim insistiranjem na živom liturgijskom iskustvu, kao sastavnom i konstitutivnom delu formiranja i profesora i studenata, klirika i laika, odnosno sticanju ne samo jednog svojevrsnog *liturgijskog etosa* nego i *liturgijskog načina mišljenja*, ona otvara široke perspektive autentičnog vrednovanja značaja bogoslovlja, harizme teologije, kojom Crkva prosuđuje i rasuđuje fenomene svog života *na svim mestima* gde se sabira i *u svim vremenima* koje osvećuje. Da budemo još jasniji – na ovaj način članovi Crkve se uče i ohrabruju da sa smirenjem i odgovornošću pred Predanjem, duboko iz njega, ali i iz onoga što su, ne samo iz formi i izraza kojima je Predanje očuvano nego iz njegovog sadržaja, usvojili i poneli u sebi, bogoslovstvuju i pastirstvuju problemima i izazovima ove i svake naredne epohe. Ta smirena smelost, ta slobodna vernost, ta odgovorna rešenost i jesu prvenstveni sadržaj onoga čemu se vraćamo kada se vraćamo Ocima a ne veština beskrajnog navođenja i intelektualnog žongliranja njihovim mislima i tvrdnjama.

Goruće pitanje ne samo liturgijske nego i svake druge teologije svakako je razumevanje Predanja Crkve. Odnos prema Predanju Crkve uvek je dvostruk. Predanje se prvo usvaja i čini sastavnim delom našega bića i to upravo onakvo kakvo je ono bilo, kakvo je do nas došlo i kakvim smo ga mi primili. Postoji jedan proces *saobražavanja* Predanju, prestrukturiranja, preobražavanja sebe Predanjem. Taj proces, podsetimo, nije ni kratak ni jednostavan ni jednodimenzionalan. On se sastoji, ponovimo, kako u *usvajanju znanja* tako i *sticanju iskustva*, tačnije – znanje i iskustvo bivaju isprepleteni na novi način. Iskustveno saznajemo i znanjem podstičemo i proveravamo iskustvo. Zbog čega je neophodno upravo ovakvo usvajanje Predanja? Zato što Predanje ne sadrži mrtve i hladne informacije, podatke i predstave, već zapise susreta, dela, postupaka, govora i odgovora – dijaloga Boga i njegovog naroda. Predanje je, recimo to uslovno, *troslojno*. Predanje predstavlja, ovoga ćemo se uvek na prvom mestu seti-

ti, niz zapisanih, opevanih, opisanih, iskazanih susreta Boga i ljudi – to je njegov *istorijski* deo. Ali je Predanje ujedno i prostor u kome se ti susreti nastavljaju, ono je mogućnost u kome se oni aktualizuju, i to je njegov *svetotajinski* deo. Ono je, u krajnjoj liniji, i obećanje onoga što će doći i što već, na jedan poseban način postoji među nama i, što je veoma važno, *oblikuje* našu stvarnost. To je njegov *esbatološki* deo. Pošto je Predanje stvarnost *odnosa*, odnosa koji su već bili, koji jesu i koji će biti, ono uvek odstaje na izvestan način do kraja neuhvatljivo u reči ma kakve one bile.

Crkva nosi u svojim nedrima svojevrsni *žalog Predanja*. Njega predstavlja i predaje novim generacijama svojih sveštenoslužitelja, a kroz njih celoj punoći Crkve, spuštajući im ga u ruke, u liturgijskoj formi – u bogoslužjenju, kao Telo Hristovo. Novorukopoloženom prezviteru Episkop, kao čuvar i nosilac punoće Predanja, u ruke polaže osvećeni Sveti Hleb – Telo Hristovo rekavši mu: *Primi žalog ovaj i sačuvaj ga celim i nepovređenim do poslednjega daba svoga jer ćeš o njemu biti pitan o drugom i strašnom dolasku velikoga Boga i Spasa našega Isusa Hrista*. Važno je istaći da mu Episkop žalog Predanja ne predaje u vidu knjige, ne daje mu, na primer, Sveto Pismo u ruke, nego mu daje onu stvarnost o kojoj Knjiga, Sveto Pismo, u krajnjoj liniji govori. Zapis prethodnih iskustava i događaja u istoriji odnosa Boga i čoveka sada ustupa mesto novom, konkretnom i ličnom susretu u kome je mogućnost bogoopštećeg primanja Predanja neposredno omogućena. Primanje sačuvanog, predanjskog, iskazano je kroz doticanje Tela Hristovog, kroz čuvanje, staranje o Telu Hristovom – novorukopoloženi drži Sveti Agnec u obema rukama, dakle maksimalno pažljivo se stara o Njemu, kroz Crkvu i u Crkvi koja liturgijski uvek i iznova dovodi svakog čoveka i svaku generaciju na taj osnovni izvor vode žive, blagodati Duha Svetoga, od koje se ne žedni do veka (Jn 4,14). Predanje se ne prima samo iz razloga da bi se takvo kakvo jeste predalo dalje. To je samo jedan deo, jedan smer našeg odnosa prema predanjskom. Dvosmernost našeg odnosa prema Predanju pokazuje se u tome što ono Predanje koje smo usvojili, odnosno koje nastavljamo da usvajamo, sve dublje i dublje, iz slave u slavu, sada, u nama, treba da posluži kao izvor iz koga ćemo odgovarati na nove potrebe sveta koji se neprekidno menja odgovarajući na dinamiku tih promena *kao domaćini koji iznose iz riznice svoje novo i staro* (Mt 13,52).¹⁵⁹

¹⁵⁹ V. Vukašinović, *Predgovor*, Kriza savremenih jezika teologije: zbornik radova, ur. V. Vukašinović, Beograd 2013, 6–7.

Zbog toga svaki hvaljeni i očekivani povratak izvorima u životu Crkve od klasičnog *Ad fontes* do slavne maksime Georgija Florovskog *Return to the Fathers* kojom je na 1. Kongresu pravoslavnih teologa održanom u Atini 1936. započeo ono što se danas naziva *neopatrističkom sintezom*, nikada ne podrazumeva povratak samo na određeni izraz, formu, rešenje i okvir. Ono uvek i pre svega zahteva oživljavanje unutrašnjeg sadržaja vere, iskustva i života koji je posvedočen otačkim iskustvom i zabeležen otačkom rečju. Ista stvar važi u ponovnom otkrivanju značaja Svetog Pisma za život Crkve i bilo kojom drugom obnovom. Otkrivanje i oživljavanje unutrašnjeg sadržaja vere i života postavlja sve njihove izražajne oblike na pravo mesto i daje im njihov istinski značaj. Oni su sveti i dragoceni, bogonadahnuti i dostojni najdubljeg poštovanja nosioci Istine. Ali nisu niti svi niti *jedini mogući* nosioci Istine.

I na samom kraju ovog izlaganja želimo da napomenemo da je 2014. u okviru Bogoslovske fakulteta osnovan *Institut za liturgiku i crkvenu umetnost* koji treba da objedinjuje i usmerava sve dosadašnje napore na ovom polju. Podrazumeva se da je ova institucija, odnosno oni koji je sačinjavaju, otvorena za saradnju i spremna da, između ostalih aktivnosti, razvija i vodi različite međunarodne naučne i pastoralne projekte. Jedan od takvih bi mogla biti i *Liturgička enciklopedija* napisana od strane autora različite konfesionalne pripadnosti.